

Michel Foucault és a magyar történetírás

Tartalomjegyzék

1.	BEVEZETŐ	3
2.	VÁZLATOS ÁTTEKINTÉS A MAGYAR FOUCAULT-RECEPCIÓRÓL	4
3.	A TÖRTÉNÉSZI FOGADTATÁS	7
4.	FOUCAULT TÖRTÉNÉSZI RECEPCIÓJÁNAK EGY PÉLDÁJA: KLANICZAY GÁBOR.....	13
4.1.	Ellenkultúra.....	13
4.2.	Marginalitás, hatalom, ellenállás.....	16
4.3.	Klaniczay egyház- és eretnekértelmezése egy történetírói diskurzusban.....	23
5.	IRODALOMJEGYZÉK.....	28
6.	MELLÉKLET	32

1. Bevezető

Dolgozatomban Michel Foucault magyar történész receptiójával foglalkozok, azon belül kiemelten érintem Klaniczay Gábor munkásságának vonatkozó elemeit. Kiindulópontként szükségesnek tartom azonban röviden megemlíteni, hogy a különböző tudományágak területén belül kik reagáltak még Foucault munkásságára, tehát írok a magyar Foucault-recepció néhány alakjáról, a teljesség igénye nélkül. A magyar szerzők által írtakon kívül megemlítem pár külföldi szerző magyarra lefordított munkáját is, a magyarországi Foucault-diskurzust ugyanis a magyarul megjelent receptiók is alakíthatják. Receptió alatt természetesen nem csak azt értem, ha egy szerző kritikát, ismertetőt ír Foucault-ról, hanem azt is, amikor valaki a saját tudományterületén belül alkalmazza a foucault-i gondolkodás egy-egy elemét.

A kiterjedtebb értelemben vett receptió felvázolása után a történész fogadtatás néhány problémájára térek ki. Felvetem azt a kérdést, hogy vajon a magyar történészek a többi tudományághoz képest valóban hideg távolságtartással kezelik-e Foucault-t és elméleteit? A kérdés megvizsgálásának kereteit számomra a történész magatartások, önreflexiók, a történész fogadtatások adják meg. Az nyilvánvalónak látszik, hogy nincs egységes Foucault-diskurzus a történészek körében, az azonban nem egyértelmű, hogy miért. Szót ejtek azokról a Foucault-értelmezésekről, amelyek a filozófust, munkásságának értékét elutasítják. Ez az elutasítás gyakran együtt jár magának a posztmodernnek az elutasításával, ezért a kérdés ilyen aspektusát sem kerülhetem meg. Mindezekhez képest azonban nagyobb hangsúlyt helyezek Klaniczay Gábor történész munkásságára, mert őt tekintem a magyar történész receptiók szempontjából a legjelentősebbnek. Dolgozatom gerincét tehát Klaniczay Gábor történész tevékenységének, mint a magyar történész receptió egy jelentős epizódjának elemzése alkotja. Ezt az epizódot egy Kádár-kori egyháztörténeti diskurzus monumentumaként is igyekszem bemutatni, majd néhány következtetést vonok le a felvetett kérdéseket illetően. A történésszel interjút készítettem, amely során megerősítést nyert az a tézisem, hogy Klaniczay Gábor az egyház-eretnesség viszonyának értelmezéséhez jelentős mértékben támaszkodott Foucault hatalom-ellenállás koncepciójára. Az interjú szövegét a dolgozat után az 1. számú Mellékletben csatoltam.¹

¹Az interjú nyelviileg szerkesztett változata megjelent: Klaniczay Gábor, 2011 (2012).

2. Vázlatos áttekintés a magyar Foucault-recepcióról

Foucault rengeteg tudományterülethez, témához szólt hozzá² élete során, ebből talán következik, hogy a recepciók is a legkülönbözőbb tudományterületekről érkeztek. Kérdésfelvetése filozófiai igényű volt és történelmi kutatásokat folytatott a mondanivalója alátámasztása érdekében.³ Ezért a mai napig eldöntetlen probléma, hogy filozófusnak, avagy történésznek tekinthető-e (ő magát néhol tudatosan történésznek tekintette).⁴ Ezen áttekintésem mindössze – mint azt a címmel is sugallom – vázlatos jellegű, nem említek meg minden szerzőt, aki Foucault-val foglalkozik, ugyanis a dolgozatom fő témájának szempontjából ez felesleges is volna. Mivel azonban a néhány szerző úgy következtet a történelmi recepció elmaradottságára, hogy azt összehasonlítják a többi tudományterülettel, szükségesnek tartom ezt az áttekintést.

Az első reakciók Magyarországon főleg a történészek (Klaniczay Gábor) és a filozófusok (Kelemen János) köréből érkeztek. Természetesen a Kádár-korszakban Foucault műveit – egy kevés szemelvénytől eltekintve – nem fordították magyarra, ezért a magyar recepció is mindössze pár szerzőre korlátozódott. A francia filozófus nagyobb műveit azonban ma már nagyrészt mind lefordították (ezt figyelembe véve a témával foglalkozó magyar történészeknek ilyen szempontból viszonylag könnyű dolguk van), ezért a magyar recepció is rendkívül széleskörű. A **filozófusok** részéről Kelemen János írt tartalmi, kritikai ismertetőket Foucault munkáiról,⁵ a legfrissebb megjelenés szempontjából pedig Sutyák Tibor összefoglaló és rendkívül jól használható könyvét⁶ említeném meg. Egy 2003-ban megjelent Pro Philosophia folyóiratszám⁷ 17 szerző tanulmányát tartalmazza a témában, lényegében azonban egy interdiszciplináris megközelítésről van szó, a filozófus blokkon kívül van antropológiai, nyelvészeti, gazdaság-menedzsmenti tanulmány is a kötetben. A közelmúltban, 2011 novemberében pedig egyes filozófusok (Angyalosi Gergely, Bujalos István, Nemes László) egy nyilvános beszélgetést szerveztek Debrecenben a posztmodernről, ahol Foucault is előkerült, mint téma.⁸ Itt nem sikerült közös nevezőt kialakítani Foucault-t illetően (például,

² Véleményem szerint erre a legjobb példa: Foucault, Michel 2000a.

³ Erről ld.. Takács Ádám, 1998.

⁴ Foucault, Michel, 1998b, 36-37.

⁵ Kelemen János, 1971. Kelemen János, 1981. Kelemen János, 2001.

⁶Sutyák Tibor, 2007.

⁷ Pro Philosophia, 2003.

⁸<http://www.dehir.hu/kultura/a-filozofiarol-beszeltetnek-a-vilagnapon/2011/11/15/> A letöltés ideje: 2012-04-11 A hallgatóság soraiban jómagam is jelen voltam, az információim innen származnak.

hogyan posztmodernnek tekinthető-e?). Ezt figyelembe véve véleményem szerint nem beszélhetünk a filozófusok részéről egy egységes Foucault-diskurzusról a gondolkodó értékelésével, szerepével kapcsolatosan. A **szociológusok** viszonylag hamar reagáltak Foucault-ra Magyarországon. Mint azt a külföldi szakirodalom⁹ és hazai szerzők¹⁰ is említik, a francia gondolkodó nagy hatással volt a feminizmusra és a társadalmi nemek történetével foglalkozó gender-kutatókra. Hadas Miklós, a szociológus recepció egyik fontos alakja 1994-ben szerkesztett olyan kötetet (Férfiuralom), melyben Foucault sok szerzőnek hivatkozási alap, illetve megemlíti, hogy Bourdieu sokat merített Foucault-tól a Férfiuralom című tanulmányának megírásakor. Hadas Miklós Foucault-t fontos elméleti támasznak nevezi,¹¹ ami néhol meg is mutatkozik a férfitörténettel foglalkozó munkásságában.¹² Az **irodalomtudomány** részéről Angyalosi Gergelyt említeném meg, aki tanulmányaiban visszatérően foglalkozik a posztmodern egyes (főleg francia) alakjaival: ír R. Barthes-ről,¹³ Derridáról,¹⁴ és másokról.¹⁵ Foucault szintén állandó szereplője ezeknek a tanulmányoknak, illetve Angyalosi tanult is Foucault-nál Franciaországban.¹⁶ A francia szerzőről írtak még a **jogtudomány**,¹⁷ a **pedagógia**,¹⁸ de még a **közgazdaságtudomány**¹⁹ képviselői is.

A **külföldi szerzők** magyarul megjelent írásai közül jelentős Paul Veyne magyarra fordított, 1978-ban írt szövege,²⁰ amely egy neves ókortörténész állásfoglalása Foucault-val kapcsolatban: nagy történésznek nevezi a francia gondolkodót, módszereit pedig ajándéknak tekinti a többi történész számára. Általában Foucault nagyon heves kritikákat kapott, főleg a

⁹ Downing, Lisa, 2008, 104-110.

¹⁰ Interjúm Klaniczay Gáborral, valamint Kelemen János, 2001.

¹¹ Hadas Miklós, 2003, 58.

¹² Például: „Azaz: míg egykoron a nők fogadták el megkérdőjelezetlenségként, megváltoztathatatlanul és univerzális érvényűként a világ, s benne önmaguk férfiak által kijelölt helyét, hiszen önmagukról is csupán a férfiak által kidolgozott fogalmakban voltak képesek gondolkodni, addig mára a férfiak egyre nagyobb hányada értelmetlenül önmaga társadalmi (disz)pozícióit egy női nézőpontból származó tudás alapján.” Hadas Miklós, 2010, 159. (A gondolati struktúrák, diszpozíciók, amelyek meghatározzák a szubjektumot).

„[...]a mindennapi létezés valamennyi dimenziójába behatoltak a panoptikus jellegű ellenőrzési technikák, melyek felügyelet alatt tartják telefonjainkat, banki tranzakcióinkat, nyilvános terekben történő mozgásunkat – hogy csak néhány példát említsek.” Uo. 192. (Panoptikus társadalom, jellegzetes foucault-i probléma).

¹³ Angyalosi Gergely, 1999, 7-16.

¹⁴ Uo. 16-29, valamint Angyalosi Gergely, 2009, 235-243.

¹⁵ Tzvetan Todorovról: Angyalosi Gergely, 2004, 203-213.

¹⁶ Személyes beszélgetésem Bujalos Istvánnal.

¹⁷ Zétényi András, 2005.

¹⁸ Felber Tamás, 2007.

¹⁹ Madarász Aladár, 2000.

²⁰ Veyne, Paul, 2004.

történészek részéről, elsősorban a Szavak és a dolgok megjelenése után. Akkor a történészek egy része egyenesen a történelem meggyilkolásáról beszélt.²¹ 1977-ben, tehát Veyne írása előtt közvetlen jelent meg például Jean Baudrillard francia szociológus *Felejtjük el Foucault-t* könyve,²² melyben azt írja, szerinte Foucault elméletei egyáltalán nem aktuálisak a modern társadalom folyamatos átrendeződésének következtében. Egy ilyen diskurzusban jelentős Veyne szövege, akire, mint történészre Foucault is sokat hivatkozik amikor a szexualitás történetét írja, és aki történészként hasznosíthatónak tartja Foucault-t akkor, amikor sokan ennek az ellenkezőjét tartották (tartják). További magyarul olvasható munkák Miroslav Marcelli²³ és Blandine Kriegel²⁴ könyvei, amelyek egy átfogó képet igyekeznek megrajzolni Foucault-ról, illetve ez utóbbi szerzőnek abban áll a jelentősége, hogy 10 éven át munkatársa volt, és szintén a Foucault-t ért vádakkal szemben fogalmaz meg ellenvéleményt. Foucault itt a hétköznapi, marginális csoportok méltóságáért küzdő személy, akinek minden gondolati formája legitim, közéleti szereplése tehát pozitívan van ábrázolva. Néhány éve megjelent a hazánkban kevésbé ismert (keves szövegét fordították le magyarra) Michel de Certeau egyik könyve,²⁵ amelyben a szerző Foucault hatalomelméletét igyekszik továbbgondolni, s vele egyébként ellentétes következtetéseket levonni a témával kapcsolatban.

²¹ Ezekkel a kritikákkal kapcsolatban kérdezik Foucault-t: Foucault, Michel, 1998b, 36-37.

²² Takács Ádám, 2006.

²³ Marcelli, Miroslav, 2006.

²⁴ Kriegel, Blandine, 2007.

²⁵ Certeau, Michel de, 2010.

3. A történeti fogadtatás

A Történész szerszámosládája című, 2002-ben megjelent kötetben,²⁶ önálló fejezetet kap Foucault, mint a történész számára hasznos szerző. Itt Takács Ádám, Bódy Zsombor és Kiss Balázs²⁷ foglalkoznak Foucault-val, és sor kerül néhány olyan vitapontra, amelyek a francia gondolkodónak a történettudományban/történetírásban való alkalmazhatóságára kérdeznak rá.²⁸ Erről a könyvről írt recenziót Kisantal Tamás 2004-ben, ahol értékeli az addigi Foucault-recepciót, a történészire helyezve a hangsúlyt, amelyről a következőket írja: „*Nagyon jelentős, izgalmas elemzések születnek Foucault-ról, ám mintha a gyakorlatban nem igazán tudnánk mit kezdeni vele. Úgy vélem, bár fontos és érdekes, hogy az Annales-kör az utóbbi időben hogyan viszonyul a foucault-i örökséghez, ám engem sokkal jobban érdekelne, hogy a magyar (történeti) kutatások mennyire tudják felhasználni gondolatait, melyek azok a területek, metódusok, melyek a hazai viszonyokra alkalmazhatók.*”²⁹ Továbbá szerinte Foucault recepciója leginkább az irodalomtudományra, szociológiára és a filozófiára korlátozódik, a történészek részéről leginkább csak a kötetbe író három szerző tárgyalta a témát (Klaniczay Gáborról nem esik szó). E problémafelvetés nyomán felmerül a kérdés: milyen a magyar történészek viszonya Foucault-hoz? Természetesen született néhány megközelítése a kérdésnek, ezért ezek ismertetését megkerülhetetlennek tartom. Takács Ádám szerint a magyar történeti közegben „*az elméleti megfontolásokkal szembeni hagyományos bizalmatlanságot a marxizmus kudarcának közelmúltbeli szaktudományos tapasztalata csak tovább mélyítette,*”³⁰ de felhozható az is, hogy Foucault a Kádár-korszak miatt csak később kerülhetett be az ország „szellemi piacára”, hiszen amint egyre több magyar fordítás vált elérhetővé, egyre gyarapodott Foucault történeti recepciója. Továbbá, Foucault elutasítása történeti részről kapcsolatban lehet a posztmodern ignorálásával is. Ennek az elsődleges oka az, hogy a posztmodern szemléletet a modernitás elutasításával, a demokráciák, a polgárosodás megkérdőjelezésével azonosítják, de ami talán fontosabb: úgy értelmezik, hogy a posztmodern egy végtelenségig relativizálható múltat eredményez. Ez a Foucault- és posztmodern-értelmezés (egyik külföldi képviselője Jörg Lau berlini újságíró³¹)

²⁶ Szekeres András (szerk.), 2002.

²⁷ Uo., 15-37, 37-51, 51-67.

²⁸ Ld. Bódy Zsombor kritikáját Takács Ádámmal és Foucault-val szemben: Uo., 48-50.

²⁹ Kisantal Tamás, 2004, 226.

³⁰ Takács Ádám, 2009, 24.

³¹ Lau, Jörg, 2005.

Magyarországon is jelen van,³² itt azonban egy konkrét történészvitára utalnék, amely Gyáni Gábor és Karsai László között zajlott, igen éles hangvételben. Gyáni a magyar holokauszt-történetírást bírálta, szerinte az nem tart léptéket a történettudománnyal (európai összehasonlításban). „Ennek okát Gyáni elsősorban abban látja, hogy a magyar történészek nem sajátították el azokat az elméleti szempontokat és beszédmódokat, melyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy „egy nyelvet” beszéljenek a külföldi történészekkel. Főként a magyar történészeknek a narrációs eljárások és új tudományos paradigmák iránti közömbösségét [...] emeli ki[...].”³³ Karsai válaszában a posztmodern jelenségre mint reményei szerint „gyógyítható állapotra” utalt, és utalt arra is, hogy a posztmodern legitimálja a holokauszttagadók álláspontját, mivel relativizálja a múltat. A vita minden aspektusának egyértelmű eldöntésére nem vállalkozok, azonban ha figyelembe vesszünk olyan tanulmányokat, amelyek Foucault elméleteit alkalmazzák a nácizmussal, vagy a holokauszttal kapcsolatban, megállapíthatjuk, hogy a francia gondolkodó felvetéseinek beemelése a történészi gyakorlatba nem eredményez relatív múltat és holokauszttagadást. Takács Ádám 2009-es tanulmányában a hatalom, illetve a biohatalom fogalmán keresztül elemez egy történeti problematikát, a „nemzet” kérdését. Többek között arra a következtetésre jut (a foucault-i biopolitikai kérdéskörből kiindulva), hogy az államilag támogatott rasszizmus, fajelmélet 20. században megnyilvánuló formáinak kiváltó okait (pl. szociáldarwinista politikai felfogás) lényegében előzi meg a biológiai tudás politikai szintre való emelése, a „*biológiai szemlélet*”.³⁴ Kiss Zsuzsanna, amikor a nácizmus lélektani magyarázatait vizsgálja, a bevezetőjében azt írja, hogy bizonyos kérdésekhez a történésznek be kell vonnia más tudományokat is, ennek elmulasztása ugyanis – és itt Gyáni Gábort idézi – komoly „szellemi öncsonkolás” lenne. Tanulmányában Foucault-ra hivatkozik, amikor megállapítja, hogy nem az a fontos, hogy Hitlert örültté minősítsük (az örültté minősítés leválasztja az egyént az adott társadalomtól, de egyben jellemzi is, hogy mit tart kórosnak), hanem az a kérdés, az európai kultúra mely elemei tették lehetővé az általa formált rendszer működését.³⁵ A kérdés megvizsgálásához véleményem szerint azonban a leghasználhatóbb támpontokat a történészi

³²Peremiczky Szilvia, 2005.

³³<http://www.szombat.org/torteneszek+ha+osszejonnek%E2%80%A6.html> 2012. május 12.

³⁴ Takács Ádám, 2009, 20. „a modern európai társadalmak a 18. századtól kezdve magukévá teszik azt az alapvető biológiai tényt, hogy az emberi létezők egy fajt alkotnak.” Idézi Foucault-t a szerző, 18..

³⁵ Kiss Zsuzsanna, 47. „Nem kellene attól tartanunk, hogy a megértés felmentheti a felelősség alól, mert ez két külön dolog. Ha elutasítjuk a megértés szükségességét, akkor lemondunk arról a tudásról is, amelyet épp általa szerezhetünk a modernitás emberéről és társadalmáról.”

magatartást illető önreflexiók és Foucault elméleteinek a magyar történeti gyakorlatban való előfordulásának példái adják meg.

Gyáni Gábor a posztmodernről szóló könyvének bevezetőjében azt írja,³⁶ lehetséges, hogy több „kánon” lesz jelen egyidejűleg a történetírásunkban, célozva ezzel egy hagyományosabb, és egy posztmodernre „fogékonyabb” történetírás egyidejűleg való lehetséges létezésére. Klaniczay Gábor szerint „munkamegosztás” van itthon a történészek között. Van közöttük, aki inkább források feltárására szorítkozik, míg mások fogékonyabbak az elméleti kérdések figyelembe vételére és alkalmazására. Míg Gyáni szerint az elméletek ignorálása negatív, addig Klaniczay ezt a munkamegosztást összességében pozitívan értékeli. Benda Gyula három fajta történeti magatartást különböztet meg,³⁷ azt, amelyik az elméletekkel nem törődve, a maga megszokott módján műveli a történelmet, azt, aki szinte kizárólag az elméleti modellekben való gondolkodást részesíti előnyben, míg a harmadik magatartás a kettő között helyezkedik el. Ezzel a harmadik típussal tudnám jellemezni Gyáni és Klaniczay történeti magatartását.

Nyilvánvalóan nem beszélhetünk arról, hogy Foucault mindenhol szerepelne a történeti munkákban, inkább arról van szó, hogy vannak, akik alkalmazzák, írnak róla, míg vannak, akik szerint fölösleges (ez a munkamegosztás másik oldala jelen esetben). Klaniczay szerint leginkább azok a történészek foglalkoztak Foucault-val, akik az elméleti kérdésekre amúgy is fogékonyak, illetve azok, akiknek a kutatásaihoz tematikailag jobban kapcsolódik (például a pszichiátria, kórház, stb. történetével kevesen foglalkoztak, de aki igen, annál megjelenik Foucault).³⁸ Az elméletekkel is foglalkozó történész ugyanis valószínűleg szembesül a „posztmodern kihívással” melynek része Foucault is. Itt azokat a szerzőket veszem számba, akik nem csak kritikákat, tanulmányokat írtak Foucault-ról, hanem az olyan történészeket tartottam leginkább fontosnak, akik egy-egy történeti problémát foucault-i módon gondolnak el vagy közelítenek meg, tehát arra vagyok leginkább kíváncsi, hogy a gyakorlatban hogyan csapódnak le Foucault elméletei, hol bizonyulnak alkalmazhatónak (meggyőződésem szerint ezek a gyakorlatok mutatják meg igazán a történeti recepció állását)? Foucault-ról szóló ismertető, kritikák ugyanis számos esetben megtalálhatóak „történelemelméleti”, társadalomtörténeti kézikönyvekben,³⁹ én azonban nem ezekkel a diskurzusokkal foglalkozok.

³⁶Gyáni Gábor, 2003, 8.

³⁷Benda Gyula, 2006. 56-57.

³⁸Klaniczay Gábor, 2011(2012).

³⁹Gyurgyák János, Kisantal Tamás (szerk.), 2006, valamint Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor, 2006, 436-442.

A történeti recepció legjelentősebb alakja Klaniczay Gábor, róla azonban egy külön fejezetben írok bővebben. Itt csak annyit említek meg, hogy ő volt az első magyar történész, aki foglalkozott Foucault-val, és már igen hamar (hetvenes, nyolcvanas évek) alkalmazta elméleteit történeti tevékenysége során, ennek ellenére általában kimarad a Foucault-recepciókat tárgyaló írásokból. Jelentősége továbbá, hogy az egyetemen olvastatta Foucault műveit a hallgatóival, így tanítványai is készítettek olyan tanulmányokat, amelyekben Foucault elméleti támpontot jelentett. Két példát említenék. Ide tartozik Sárosi Péter tanulmánya,⁴⁰ amely egy középkori látnok és gyóntatója kapcsolatát írja le (OTDK témavezetője Klaniczay Gábor volt), Foucault hatalomelméletének segítségével, illetve az írásban a vallomás, mint több tényezős hatalmi technika szerepel.⁴¹ Egy másik tanulmányban⁴² Takács Erzsébet a középkori szegénység, egy marginalizált társadalmi csoport problémájával foglalkozik. Itt kevésbé hangsúlyos Foucault hatása, azt azonban megemlíteném, hogy a bibliográfiában fel van tüntetve a *Felügyelet és büntetés*, mely könyvet esetleg a szegénységnek ahhoz a középkori értelmezéséhez használt fel a szerzőnő, miszerint „*A szegényekkel való bánásmód legfontosabb kritériuma [...] az volt, hogy az illető képes vagy képtelen volt-e munka vállalására.*”⁴³ Ez döntötte el ugyanis, hogy az adott személy jó szegény, vagy rossz szegény a korszak felfogása szerint, a szegényeket pedig emellett mindenképp munkára akarták kényszeríteni. Foucault hivatkozott könyvének egyik tézise, hogy a hatalom mindenhol igénybe veszi a testet, mert így „*semmi sem marad tétlen vagy haszontalan: minden igénybe vevődik [...].*”⁴⁴ A munkára kényszerített testek (illetve a test osztályozása aszerint, hogy munkaképes-e vagy sem) tehát mindkét esetben jelen vannak.

Lafferton Emese (történeti és filozófusi kutatásokat egyaránt folytat) számba veszi a test történetével foglalkozó elméleteket,⁴⁵ fontosabb munkákat, s ugyanígy tesz a 19. század végi, 20. század eleji magyar pszichiátria történetének európai kontextusba való elhelyezésénél.⁴⁶ Mindkét esetben fontos szerephez jut Foucault, ezekben a kérdéskörökben (kórház, pszichiátria, orvostudomány) megkerülhetetlen munkásságának ismerete, azonban ilyen témát, mint a magyar pszichiátria története, nem sokan kutatnak/kutattak. Lafferton Emese

⁴⁰Sárosi Péter, 1999.

⁴¹ Uo., különösen: 144-149.

⁴² Takács Erzsébet, 1999.

⁴³ Uo., 172.

⁴⁴ Foucault, Michel, 1990, 206.

⁴⁵Lafferton Emese, 1997.

⁴⁶Lafferton Emese, 2004.

munkássága látszólag igazolja Klaniczay azon állítását, mely szerint kevesen foglalkoztak a magyar történészek közül olyan témákkal, ahol Foucault hatással lehetett volna a kutatásokra.

Gyáni Gábor számos munkájában ír a posztmodernről és alkalmazza ezt az elméleti beállítottságot történeti kutatásaiban is. A posztmodern irányzatok ismertetésekor Foucault gyakran szerepel az egyes kötetekben,⁴⁷ de történeti kutatásaiban is megjelenik. Hogy ezt kellőképpen ábrázolni tudjam, érdemes pár mondat erejéig felidézni a francia gondolkodó kapcsolódó elméleteit. Az elzárás gyakorlata nem újdonság az európai történelemben, véli Foucault. A középkorban elzárt leprások helyét a klasszikus korban⁴⁸ az örültek vették át,⁴⁹ de a kizárás, majd fegyelmezés céltábláivá váltak a bűnözők, csavargók, koldusok, a valamilyen szempontból perverznek minősítettek, a prostituáltak, stb. Közös jellemzőjük, hogy csak egy bizonyos diskurzusban, egy bizonyos társadalomban minősülnek azzá, amik: az örült, az örület csak azért létezhet, mert a racionalitáshoz képest más, míg a tolvaj a szerveződő kapitalista, munkaalapú társadalmakon belül válik csak igazán fenyegetéssé, a perverzitás pedig csak egy családalapú (a család értéke szintén gazdasági szempontból növekedett meg) közösségben jelent devianciát. A „szociális gondoskodás genealógiáját” vizsgáló Gyáni egy 1999-es tanulmányában⁵⁰ döntően erre a felvetésre alapoz, amikor a 19. század végi, 20. század eleji marginális, deviánsnak és kezelendőnek minősített csoportokkal foglalkozik. A szegények, koldusok potenciális bűnözővé válnak a szerveződő kapitalista társadalmakban (a szegénység tapasztalata együtt változik meg a munka morális kérdéssé válásával, valamint a liberalizmus és a kapitalizmus előretörésével). A fegyelmezés genealógiájának feltárásával a kapitalizmus tapasztalata megváltozik, a különböző csoportok megítélése, kirekesztése a munka felértékelődésével van összefüggésben. Foucault továbbá olyan kérdésekben is gondolatébresztőnek mutatkozott Gyáni számára, mint például a nagyvárosi múlt tapasztalata. A témával foglalkozó szerző Foucault térelméletéből („*Jelen korunk talán inkább a tér korszaka lehet.*”⁵¹) sokat merít várostörténeti vizsgálatainál.

Takács Ádám a hazai szerzők közül a legtöbb⁵² Foucault-val foglalkozó tanulmány írója. Írt átfogó, elemző tanulmányokat (melyek hazai viszonylatban, időrendben az elsők

⁴⁷Gyáni Gábor, 2003, 12-17.

⁴⁸Foucault egyéni periodizációja: Reneszánsz (?-1660), klasszikus (1660-1800) és modern (1800-1950) kor. Vö. Breisach, Ernst, 2003, 210.

⁴⁹Vö: Foucault, Michel, 2004

⁵⁰Gyáni Gábor, 1999.

⁵¹ Idézi Foucault-t a szerző. Gyáni, 2008, 9.

⁵²Vö. : <http://www.atelier-centre.hu/hu/content/tak%C3%A1cs-%C3%A1d%C3%A1m>

voltak,⁵³ azt megelőzően mindössze egy-két könyvről, vagy egy-két foucault-i kérdésről esett szó az elemző tanulmányokban) Foucault-ról és a történetiszemléletéről, valamint alkalmazta annak elméleteit különféle kérdésekben, például legújabbban a nemzetkonceptiók problémájában.⁵⁴

A történeti recepció néhány fontosabb képviselőjének ismertetése után megállapítható, hogy a történészek a filozófusokhoz képest nem kezelték távolságtartóan Foucault-t, viszonyukat a francia gondolkodóhoz pedig meghatározza történetírói magatartásuk. A kép árnyalása érdekében azonban a dolgozat következő, legnagyobb egységében egy konkrét példán keresztül igyekszem bemutatni, hogy néz ki a legjelentősebb magyar történeti Foucault-recepció.

⁵³ Takács Ádám, 1998.

⁵⁴ Takács Ádám, 2009.

4. Foucault történelmi recepciójának egy példája: Klaniczay Gábor

Klaniczay Gábor történész nem csak kritikákat írt Foucault munkáiról,⁵⁵ segédkezett műveinek magyarra fordításában,⁵⁶ de a gyakorlatban is kamatoztatta annak elméleti munkásságát. A következőkben arra térek ki, hogyan kapcsolható össze Foucault életműve Klaniczay „*ellenkultúrájával*”, a konkrét kutatásokban hol mutatható ki a francia filozófus hatása és mit mondanak ezek a kutatások egy bizonyos, 1945 utáni vallástörténeti diskurzusban. Álláspontom szerint – melyet az alábbiakban igyekszek alátámasztani – Klaniczay Gábor a magyar történelmi Foucault-recepció legjelentősebb alakja.

4.1. Ellenkultúra

Foucault visszatérő szereplője Klaniczay írásainak, mint meghatározó „*elméleti támpont*”, egy olyan gondolkodó, aki nem csak egyfajta önkép kialakításában segített a magyar történésznek, hanem a politizálásban, illetve a történelmi kutatásokban is. Klaniczay Gábor a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek Magyarországon „ellenzéki” pozícióból szemlélte a nyugaton zajló, forradalminak látszó eseményeket, diáklázadásokat, illetve közvetlenül is szemtanújuk volt Párizsban töltött ideje alatt.⁵⁷ A ’68-as párizsi események Foucault és Klaniczay életútjában is meghatározó jelentőséggel bírtak. Mindketten az aktuális rendszert kritizálták, Foucault a nyugati típusú demokráciát, illetve a polgárosodást, míg Klaniczay a kádári szocialista berendezkedéssel szemben számított ellenzéknek, de igazából az ellenzéken belül is ellenzéknek képviselt. Ugyanis Foucault-nál, Klaniczaynál nem pusztán egy rendszerkritikáról van szó, hanem a gondolkodás formáinak, a megszabott normáknak, az érvényben lévő tabuknak a bírálatáról is (írásaiban Klaniczay szándékosan használ obszcén kifejezéseket, míg egyes író társai kifogásolják a „disznólkodást”).⁵⁸ Ezt az álláspontot a következő, az ellenzéki írásokat kritizáló szövegrészlettel szemléltetném, melyet a rendszerellenes írásokat tömörítő *Naplóba* írt Klaniczay:

⁵⁵Foucault és büntetése, *BUKSZ - Budapesti Könyvszemle* 3 (1991), 20-36. Ugyanez később megjelent: Michel Foucault (1991). In: Klaniczay Gábor, 2003. Továbbá: Klaniczay Gábor, 1998. Valamint: Utószó Michel Foucault: *HerculineBarbin, más néven Alexina B.* c. könyvéhez. Budapest: Jósöveg könyvek, 1997. 127-128.

⁵⁶ Ld. Perczel István jegyzetét, melyben megköszöni Klaniczay Gábornak a fordításhoz nyújtott segítségét. Foucault, Michel, 2001a, 277.

⁵⁷ „Az első élmény, amely igazán irányt adott az gondolkodásomnak, 1968 volt. 1967-68-ban Párizsban töltöttem egy évet (kivételes szerencse abban az időben, amit annak köszönhetek, hogy apám a Sorbonne vendégprofesszora volt két éven át).” Klaniczay Gábor, 2003, 7.

⁵⁸ Uo., 345-351. „Disznólkodás és ellenzékiesség.”

„Sok olyan problémát figyelmen kívül hagynak, ami ugyanennyire hozzátartozik rendszerünk megértéséhez, s a vele szembeni ellenállási lehetőségek feltérképezéséhez.”⁵⁹

Klaniczay máshogy képzei el a rendszer kritikáját, szerinte más pontokon kellene megvizsgálni: ő a „*Michel Foucault-tól kölcsönzött*” hatalomelméletet vonatkoztatja a késő kádárizmusra, ahol „*az élet minden pontját átszövő, diffúz, sporadikus jellegű irányítottsággal szemben az ellenállás hasonlóan diffúz technikáit*” igyekszik kidolgozni.⁶⁰ Az ellenállás egyik eszköze nála az ún. „*ellenkultúra*”, ugyanis, mint írja, „*a kultúra alkalmas területet adott arra, hogy visszahódítsuk elveszett szabadságunk egy részét.*”⁶¹ Innen indulnak „*kultúrkritikusi*” vizsgálatai, csakúgy, mint a kultúratörténészként folytatott kutatásai.⁶² A hatalommal szembeni ellenálláshoz, ellenkultúrához tartoztak Magyarországon nyugati mintára az avantgárd művészek, rockzenészek, punkok, a „*feministák*”, „*maoisták*”, „*pacifisták*”, illetve magyar sajátosságként a „*táncházmozgalom hívei, az erdélyi és felvidéki magyarsággal tartott kapcsolatok ápolói*”, stb. A cél, leleplezni a hatalom valóban sebezhető pontjait, mindent átszövő jelenlétét, s erre leginkább Michel Foucault filozófiája alkalmas, ugyanis Klaniczay elveti a hatalom hagyományos, represszív felfogását (ahol például a hatalmat forradalom útját át lehet venni), és azt inkább foucault-imódon gondolja el. Foucault, mint már arról szó esett, a nyugati típusú demokráciák, illetve a polgárosodás kritikáját írta meg, azonban Klaniczay kultúrkritikája elsősorban a kádári rendszerrel szemben értendő. Klaniczay szerint a kelet-európai diktatúrák pont azért omlottak össze, mert „*nem épületek ki bennük a nyugati társadalmakéhoz hasonló hatékonysággal működő mikrohatalmak, fegyelmező-összetartó intézmények*”, elavult hatalmi technikákkal voltak összehegesztve, ugyanis bár büntetni, megtorolni tudott ez a hatalom, de idomítani, racionálisan kihasználni már nem volt képes.⁶³ Tehát, ebben az értelmezésben a nyugati és a keleti berendezkedés abban különbözik, hogy az előbbinél, ahol a polgárosodás diadalmaskodott, hatékonyabban működik a hatalom, míg az utóbbiban, ahol ilyenre (nyugati értelemben véve) nem került sor, a hatalom szétesik. Az előbbinél a „*liberális felszín alatt is szörnyű és brutális elnyomó*

⁵⁹ Uo., 332.

⁶⁰ Uo., 362.

⁶¹ Uo., 12.

⁶² „*Amikor frissen végzett középkorkutató történészként [...] a hosszú haját, szakállat viselő, szakadozott ruhában, mezítláb vándorló, az egyházzal, az inkvizícióval szembeszegülő eretnek prédikátorokról írtam. Olyan témát kerestem magamnak, amely segített megérteni a hetvenes években megélt konfliktusaimat, problémáimat is.*” Uo., 11.

⁶³ Uo., 154-155.

technikák vannak”,⁶⁴ míg az utóbbinál nyilvánosan történik az elnyomás. A kelet-európai rendszerek kevésbé tudtak „*finom, >>tudáson<< alapuló hatásmechanizmusokat kiépíteni.*”⁶⁵ Hiszen a foucault-i hatalom elsősorban a tudásra épül: nem csak erőszakkal, ideológiával, terrorral lehet elérni, hogy a test fizikai értelemben (is) alávetődjön a hatalomnak.⁶⁶

Foucault további területeken segített a magyar történésznek az önreflexióban, például a katonaságnál szerzett tapasztalatok értelmezésében:

*„Az egyéves kaszárnyaélmény ugyanakkor további konkrét tapasztalatokat adott az embert megfegyvelmezni akaró hatalom hétköznapi működéséről...”*⁶⁷ – írja Klaniczay.

Itt a kaszárnyákkal, mint a fegyvelmező hatalom egy konkrét helyszínével találkozunk, akárcsak Foucault-nál:

*„A 18. század második felében a katonát gyártják; az alaktalan anyagból, az alkalmatlan testből olyan gépet csinálnak, mint amilyen igény van...”*⁶⁸

*„Kaszárnyákban kötik helyhez a hadsereget, ezt a csavargó tömeget”*⁶⁹

Fontos szerepük van Klaniczay számára bizonyos példaképeknek, támaszoknak, melyek nyomán – mint azt írja – újra tudta rendezni életét.⁷⁰ Ezek közül két, foucault-i értelemben szabad embert emelek ki: Andy Warholt és David Bowiet. A két említett művész főleg az által válik példává Klaniczay számára, hogy soha nem maradnak ugyanazok, egymás után soha nem ugyanazt a szerepet öltik magukra:

*„Amikor például a transzvesztita divat megemészthető lett a szélesebb közvélemény számára, [...] Bowie egyik napról a másikra színt változtatott, a megfakult image helyett egy új, hasonló igényességgel kidolgozott szerepet vett fel [...] Néhány évvel később pedig, amikor a nosztalgiahullám szintén divatképes, divatos lett, ennek a szerepnek is búcsút mondott.”*⁷¹

Hasonló tulajdonságát emeli ki Andy Warholnak is: *„Évente ellentmondó nyilatkozatokkal próbálta megnehezíteni, hogy dekódolható legyen, s noha piacra dobta az extrém szerepek sokaságát, ő maga egyetlen szerepet soha el nem vállalt.”*⁷² Ezek a személyek

⁶⁴Klaniczay Gábor, 1998.

⁶⁵ Uo., 155.

⁶⁶ Foucault, Michel, 1990. 37-38.

⁶⁷Klaniczay, 2003. 8.

⁶⁸ Foucault, Michel, 1990. 185.

⁶⁹ Uo., 193.

⁷⁰Klaniczay Gábor, 2003, 13.

⁷¹Klaniczay Gábor, 2003, 54.

⁷² Uo., 138.

mind igyekeztek megépíteni labirintusukat, melyben elrejtőzhetnek, kalandozhatnak, s ahonnan akkor és ott bukkanhatnak elő, amikor és ahol senki nem számít rá.⁷³ Az ellenállás, szembeszegülés lehetőségeit kereső Klaniczay számára ez a foucault-i „dekódolhatatlanság” kétségtelenül egy lényeges, és példaértékű eleme az ellenkultúrának.

Klaniczay Gábor fenti pozíciójából következik, hogy az, amit a foucault-i életműből leginkább hasznosított akkor (Kádár-korszakban), a hatalom-ellenállás kérdése volt, illetve a marginális csoportokkal, a hatalom által kitaszítottakkal való foglalkozás. Ebből a pozícióból kiindulva nyernek értelmet történeti kutatásainak egyes foucault-i elemei, ezért ennek az ellenkulturális törekvésnek a figyelembe vételét kulcsfontosságúnak tartottam, mielőtt a történeti kutatásokra térnék rá.

4.2. Marginalitás, hatalom, ellenállás

Michel Foucault gondolkodásának Klaniczay kutatásaira gyakorolt hatását két témakör (marginalitás, hatalom-ellenállás) szerint fogom elemezni. A tanulmányok, könyvek megjelenése szerint időben nem érdemes lekorlátoznom a vizsgálódást, ugyanis egyes foucault-i problémák a történész fő művében is megjelennek, bár jóval kevésbé hangsúlyosabban. Így tulajdonképpen beszélhetünk egyes foucault-i elemek konstans szerepléséről Klaniczay munkásságában. Főleg két problémával foglalkozok: a marginálisokat kirekesztő technikákkal és a hatalom-ellenállás viszonyát érintő témákkal. Ezek közül az utóbbi a legjelentősebb: az a mód, ahogyan a hatalom létrehozza a vele szemben való ellenállást, ami ezért szükség esetén mindig elbukik, illetve, azáltal hogy az létezik, a hatalom biztosítja fennmaradását. Nem csak az Ellenkultúra című alfejezetben kifejtett okok miatt tartom a legfontosabb problémának, hanem azért is, mert ez az egyetlen foucault-i modell, amely még Klaniczay fő művében is megjelenik.

Klaniczay Gábor történeti kutatásaiban központi helyet foglalnak el a **marginális csoportok**, „*alternatív kulturális modellek*”, melyeket az európai civilizáció vagy beolvasztott, vagy megsemmisített terjeszkedése során. A kutatások tárgya tehát a civilizáció peremén jelen lévő „*kaotikus népünnepek, furcsa, marginális csoportok, faragatlan, erkölcstelen viselkedési formák, zavaros, babonás hiedelmek, szorongató rémlátomások*.”⁷⁴ A

⁷³ Foucault, Michel, 2001a, Uo. Vagy: „*Kicsit olyan vagyok, mint az ábráscet, amely ki-kiugrik a vízből, apró, tűnékeny fodrokat hagy a vízfelszínen, s elhíti velünk, el akarja hinni maga is és talán valóban el is hiszi, hogy a mélyben, ahol senki nem láthatja, és senki nem ellenőrizheti, határozott, egységes és jól megfontolt útvonalon halad.*” Foucault, Michel, 2000b, 307.

⁷⁴ Uo.

normaszegésre a civilizáció, a „*társadalomfegyelmező hatalom*” [Kiemelés tőlem, TLD] kirekesztéssel, megsemmisítéssel, beolvasztással válaszolt. Marginális elemekkel a hivatkozott szerzők⁷⁵ közül persze nem csak Foucault foglalkozott, de a kirekesztés módjainak vizsgálatánál (és leginkább ott), illetve a kirekesztés célpontjainak meghatározásánál fontos szerepet játszik Klaniczaynál. Ennek alátámasztásául szolgál például, hogy a Michel Foucault által közzétett francia hermafrodita önéletrajzának a magyar nyelvű kiadásához Klaniczay írta az utószót.⁷⁶ A foucault-i tolmácsolásban megjelent önéletrajz a marginális csoportok történeti kutatásának témájába jól illeszkedik, olyasvalakinek az önvallomása ugyanis a mű, akit a világ, a civilizáció „*eltaszított s kiátkozott*”.⁷⁷

A két szerzőnél a vizsgált kirekesztett csoportok sok helyen azonosak. Ennek okát Klaniczay maga fejt ki: olyan történeti antropológiai kutatásokra hivatkozik, melyek vizsgálják az egyén kiválását a tradicionális közösségből, majd a következőket írja:

*„A hagyományos községből kiszakadt, de az újabbakban helyet nem találó egyének sajátos társadalmi réteggé alakulására mutatnak rá a középkori szegénységgel, a marginális csoportokkal foglalkozó történeti vizsgálatok. A modern intézmények új hatalomgyakorló és fegyelmező technikái a legjobban ott mutatkoznak meg, ahol ez utóbbi csoportokkal próbálnak dűlőre jutni. E tárgyban nem egy antropológus, hanem a filozófus-történész Michel Foucault könyvei adják a leghasználhatóbb útmutatást...”*⁷⁸

Tehát, azok a rétegek, melyek a Foucault által vizsgált hatalmi intézmények fegyelmező technikáinak céltáblái voltak, a középkorban váltak ki a társadalomból, így a két szerzőnél nagyjából azonosak a hatalom céltáblái. (Ezt az azonosságot az 1. táblázat tartalmazza. Minden, a két szerzőnél előforduló, valamilyen szempontból marginális csoportot felsorolni ennél bővebb táblázatot igényelne, ráadásul az egyes csoportok említése nem is egyforma súllyal történik. Mindössze azt szeretném szemléltetni, hogy a két szerzőnél milyen csoportok fordulhatnak leginkább elő, mint a marginalitás alanyai, illetve arra utalni, hogy bizonyos elemek azonosak mindkét szerző kutatási területében, a fentebb leírt okok miatt.)

⁷⁵ A kötetben (1990) az elméleti támpontokat kijelölő tanulmánycsoporton belül külön kap egy részt Huizinga (17-37.), Bahtyin (37-58.), Elias (58-88.), illetve a történeti antropológia (88-115.). Az általam készített interjúban megemlíti Herbert Marcuse nevét is.

⁷⁶ Foucault, Michel, 1997, 127-128.

⁷⁷ Uo., 7.

⁷⁸ Klaniczay Gábor, 1990, 106.

1.táblázat. A hatalom céltáblái a két szerző szerint

Michel Foucault	Klaniczay Gábor
Bolondok, örültek	Bolondok (itt a normaszegő, játékos értelemben véve bolondok, a középkori „karneváli szellem” állandó hordozói) ⁷⁹
Bűnözők	Bűnözők
Szexuális normaszegők (vérfertőzők, nem a „természet által kijelölt” ⁸⁰ testhelyzetben közösülők, állatokkal, tetemekkel, istenekkel, önmagukkal érintkezők, homoszexuálisok, önkielégítők, szexben mértéktelenek, kukkolók, szadisták, prostituáltak, fétisimádók, stb.)	Szexuális normaszegők (orgiák, feketemisék állítólagos résztvevői, homoszexuálisok, önkielégítők, „hátról” közösülők, prostituáltak, vérfertőzők, úr és szolga közötti szex ⁸¹)
Házasságtörők	Házasságtörők
Eretnekek, akik az örültekkel együtt vannak elzárva	Eretnekek, szaracénok, zsidók, mint „a keresztény társadalom három fő ellensége” ⁸²
Boszorkányok, megszállottak (ördög által) ⁸³	Boszorkányok
Koldusok, szegények	Koldusok, szegények
Gyerekek	Gyerekek
	Udvari normaszegők: (1.) az előírt etikett megszegői (ásítás, bőfögés társaságban stb.), (2.) fejedelmek oltalma alatt, tudós normaszegők: mágikus iratok, okkult tudományok, asztrológiai spekulációk kedvelői ⁸⁴
Hermafroditák (Alexine B., akit azért rekesztett ki a társadalom, mert nemet váltott)	Transzvesztiták (a hagyományos nemi szerepek felcserélésén van a hangsúly)
	Vámpírok, farkasemberek, „sámánok” (brennadanték, kresnikek, stb.)
Leprások	Leprások

⁷⁹Klaniczay Gábor, 1990, 43. A „bolond” kifejezés itt a középkori értelemben vett játékoságra utal (melyet mind Klaniczay, mind Foucault leír), nem pedig a későbbi korok tragikus értelemben vett örültjeire. A bolond – örült terminus közötti különbséget ld. Sutyák Tibor, 2007. 189. 14. lábjegyzet. Foucault is (bár nem csak kizárólag ő) foglalkozik a középkori „bolondok ünnepével”, ahol a társadalmi rend egy napra teljesen felborul: Foucault, Michel 2000b, 262-264.

⁸⁰„Marginális szexualitás-formák” felsorolása: Foucault, Michel, 2001b, 28-29. (a kr.u. 1-2. évszázadra vonatkozóan, amikor Foucault szerint a szexualitást először erkölcsi diskurzus tárgyává tették), illetve Foucault, Michel, 1999a, 38-52. (a foucault-i modern korra vonatkozó devianciák taglalása).

⁸¹Klaniczay Gábor, 1990, 206.

⁸²Uo., 191.

⁸³Foucault könyveiben szinte nem, de egyetemi előadásaiban bőven érinti a témát: Foucault, Michel, 2003, 201-231.

⁸⁴Klaniczay Gábor, 1990. 79. Norbert Elias elméletének kibővítése közben vizsgálta Klaniczay az udvari normák kialakulásának folyamatát.

A tematika viszonylagos hasonlósága ellenére Foucault mégsem maguknál a marginalitás alanyainál fontos Klaniczaynál, őt (és Foucault-t) ugyanis leginkább a kirekesztés technikái foglalkoztatták, és a marginális elemek nála csak a hatalom termékei, az ő szubjektumukat is a hatalom hozza létre. Megjegyezném, hogy ugyanezzel az értelmezéssel említi meg Foucault-t Carlo Ginzburg (akit Klaniczay jól ismert) is.⁸⁵ A továbbiakban tehát, amikor marginalitással kapcsolatban vizsgálom Foucault hatását, elsősorban azokra a kirekesztési technikákra koncentrálok, amelyek létrehozzák magát a kirekesztett csoportot a maga kirekesztettségében.

A kirekesztett csoportokat a társadalom többsége számára a hatalom ellehetetleníti, ellenségként tünteti fel. A Klaniczay által (a marginális csoportok témakörében) hivatkozott három Foucault-műben az ilyen hatalmi módszerekre bőven van példa.⁸⁶ Hogy Klaniczaynál hogyan jelenik meg bizonyos csoportok margóra taszítása azt „*Az orgiavádak nyomában*” című tanulmányán⁸⁷ keresztül érzékeltetem. Klaniczay tanulmányát három forrásrészlet ismertetésével indul, melyek különböző eretnekcsoportokról (orléans-i, katar, valdens), különböző időben keletkeztek, mégis számos hasonlóságot mutatnak. Ezek a szövegek vagy egyházi híradások, vagy kicsikart tanúvallomások – egyházi tolmácsolásban. Az egyház alakítja tehát az eretnekekről szóló diskurzust, s a jogot, hogy megállapíthassa, mi vagy ki az eretnek is magának követeli. Ahogyan Foucault művében⁸⁸ megkísérli bemutatni, hogyan kívánták egyes csoportok (egyház, orvosok) „szocializálni” az örületről szóló diskurzus jogát, úgy Klaniczay tanulmányából is kiderül, hogy az egyház milyen módon monopolizálta a középkor „zárt ideológiai rendszerét”. Az eretnekekről szóló forrásokban az eretnek továbbá szembekerül az igazsággal:

⁸⁵ Carlo Ginzburg, 1991, 15-17.

⁸⁶ „*Az elmebeteggyé nyilvánítás [= az elidegenítés] másik formája [...] egy tudatosuláshoz kapcsolódik, melynek révén a bolond a társadalom szemében idegen lesz a saját hazájában. Nem mentesül a beszámíthatóság alól: - legalábbis cinkos rokonítások és közelítések formájában – erkölcsi bűnösséget aggnak rá, s a Másiknak, Idegennek, Kitaszítottnak nevezik ki.*” Foucault, Michel, 2004, 191. „[A bűnözőt] mint mindenki ellenségét jelölik meg, akinek üldözése valamennyi ember érdeke [...] gonosztevőként jelenik meg, szörnyetegként, talán örülként, betegként, hamarosan abnormálisként.” Foucault, Michel, 1990, 135. „[...] a normális viselkedéstől való mindennemű eltérést azonnali büntető intézkedés követett. És mindez az orvos irányításával történt, aki nem is annyira gyógyászatilag avatkozott közbe, mint inkább etikai ellenőrzést hajtott végre. A tébolydában az orvos a morális szintézisek ügynöke.” Foucault, Michel, 2000b, 72.

⁸⁷ Klaniczay Gábor, 1990, 194-208.

⁸⁸ „[...] igyekeztek mindjobban szocializálni a bolonddá nyilvánítás döntési jogát.” Foucault, Michel, 2004, 184.

„Képtelen volt ezután elterelni az eretnek tanokról gondolatait, sosem talált vissza az igazsághoz.”

„Aki ilyen kenyérből eszik, aligha tér vissza józan eszéhez ebből az eretnekségből.”⁸⁹

A kataroknál már nem pusztán a Foucault-nál is jól ismert⁹⁰ igaz – hamis szembeállítás fedezhető fel, de a józan ésszel való szembesítés is: az eretnek nincs a józan eszénél, valamint nem az igazság útját követi (illetve a második idézett részletben az eretnekség tulajdonképpen az esztelenség szinonimája).⁹¹ Az eretnekek, a középkori társadalom marginális csoportjai hamis, őrült, normaszegő tanokat követnek, ezért őket ki kell rekeszteni a társadalomból, s az orgiavádak, feketemisék vádjai mind ezt a kirekesztést, illetve a társadalom előtt való megbélyegzést szolgálják. Máshol az eretnekséget egyenesen betegséghez hasonlítják: „*Henri de Mans eretnekségét egy szerzetes >>szakadozott és mocskos ruhája<< alapján hasonlítja a leprához*”.⁹²

Ismét hangsúlyoznám, hogy a fent elemzett kérdésben Klaniczaynál egyáltalán nem csak Foucault játszik szerepet, például a normaszegőkkel szemben a civilizáció ugyanúgy fellép Bahtyinnál és Eliasnál is. A marginalitás alanyai viszont hasonlóak, de ami sokkal fontosabb a foucault-i hatások konkretizálásánál, az az a módszer, ahogyan az érvényben lévő diskurzus, az uralkodó gondolati struktúrák hogyan lehetetlenítik el a peremre taszított csoportokat.

A **hatalom** témája szintén meghatározó eleme Klaniczay kutatásainak. A középkori kontextusban a hatalmat az egyház és annak uralkodó diskurzusa jelenti. Ennek az akkor érvényben lévő diskurzusnak adja Klaniczay a „*zárt ideológiai rendszer*” elnevezést, melynek lényegét egy külön tanulmányban⁹³ fejti ki. A zárt ideológiai rendszer fogalmának megalkotásánál természetesen nem csak Foucault-t kell említeni, másokra sokkal hangsúlyosabban történik konkrét hivatkozás.⁹⁴ Éppen ezért ennek a sajátos rendszernek csak az általam feltételezett foucault-i részeit emelem ki. Ez a rendszer ugyanis nem pusztán egy politikai ideológia, hanem „[...] *azt a fogalmi nyelvet szabja meg, amivel az adott korban bármilyen világnézeti probléma végiggondolható, bármilyen politikai vagy kulturális törekvés megfogalmazható*.”⁹⁵ A hatalom alkotja meg a grammatikai készletet és alakítja a

⁸⁹Klaniczay Gábor, 1990, 194-196.

⁹⁰ A diskurzus működéséről, szűrő, kizáró technikáiról: Foucault, Michel, 1998b, 50-74.

⁹¹ Az Ész és Esztelenség szembeállításáról Foucault: „*Társadalmunkban egy másik kizáró elv is létezik: ez már nem tilalom, hanem megosztás és elutasítás. A józan ész és az őrület szembeállítására gondolok*.” Uo., 51.

⁹²Klaniczay Gábor, 1990, 185.

⁹³ Uo., 115-132.

⁹⁴ Uo., 120.

⁹⁵ Uo., 123.

gondolkodás mély struktúráit.⁹⁶ Az egyház hatalmának biztosítása érdekében továbbá a tiltás (pl. szexuális tilalmak), az integráció (pogány, „alternatív” kultuszok beolvasztása) és a szegregáció (zsidók, muszlimok elkülönítése) eszközeivel él.⁹⁷ Ebből a három hatalmi technikából kettő (a tiltás és az elzárás) Foucault-nál is megtalálható a hatalom eszköztárában. A középkori, zárt ideológiai rendszer belső ellentmondásai ellenére szilárd, mindent átfogó, valamint jól bebiztosított a tiltás, integrálás, szegregáció, illetve a kultuszok, a hitelesítés és hitoktatás eszközeinek (illetve szükség esetén a világi hatalmak hadseregének) segítségével. Bár a zárt ideológiai rendszer felbomlik, vereséget szenved a világi hatalommal szemben,⁹⁸ maguk a hatalmi technikák azonban tovább élnek.⁹⁹ Az egyházi intézmények tehát hiába vesztenek hatalmukból, a hatalmi technikát jelentő diskurzus képes tőlük függetlenül is működni. Ez egybeesik Foucault azon véleményével, melyet egy interjúban fejtett ki, mi szerint a diszkurzív területek nem mindig engedelmessé válnak a gyakorlati és intézményes területüknek.¹⁰⁰

A zárt ideológiai rendszerrel szemben számos ponton létrejön az **ellenállás**. Ez lehet (egyenlőtlen és bukásra ítélt) ideológiai harc, vagy a „*legkézenfekvőbb ellenállási módszer*”, a normaszegés.¹⁰¹ A hatalommal szembeni ellenállás kérdéseit feszegeti Klaniczay többek között „*A vallási mozgalmak és a rendszer*”,¹⁰² illetve a „*Divatos szakállak, eretnek rongyok*”¹⁰³ című tanulmányaiban. Ezek az ellenállási formák, legyenek azok a rendszer számára elfogadottak, vagy üldözendők, mindig a rendszer által megszabott kereteken belül maradnak. „*Éppen ez teszi olyan könnyűvé integrációjukat, egymás elleni kijátszásukat.*”¹⁰⁴ Az ellenállás tehát eleve bukásra van ítéelve, hiszen tulajdonképpen maga a

⁹⁶ „Az új tárgy új fogalmi eszközöket igényel, valamint új elméleti alapokat.” Foucault, Michel, 1998b, 59. Továbbá, nagyobb munkáiban, mint pl. az *Órület történetében*, Foucault először hosszasan elemzi, milyen elméleti alapok és fogalmi készletek voltak szükségesek egy-egy tapasztalat, például az órület tapasztalatának kialakításához. Ezen készletek megalkotása ugyanis elengedhetetlen a diskurzus, a hatalom működéséhez.

⁹⁷ Klaniczay Gábor, 1990, 122.

⁹⁸ Uo., 132.

⁹⁹ Egy tanulmányának végén Klaniczay megjegyzi, „*hogy az újkorban az orgiavád toposza, az előítélet folklórja távolról sem halt ki, hanem további célpontok irányába terjedt, és sajátos metamorfózison ment keresztül. Az orgiavádat alkalmazták a XVI. századtól ismét hevesebben fellépő – ellenreformációs és protestáns – erkölcsprédikátorok a reneszánsz udvari kultúra életforma, a középkori és reneszánsz fürdőkultúra denúciálására.*” Uo., 207.

¹⁰⁰ Foucault, Michel, 1998b, 40-41.

¹⁰¹ Klaniczay Gábor, 1990, 162.

¹⁰² Uo. 133-164.

¹⁰³ Uo. 164-194.

¹⁰⁴ Uo. 157.

hatalom hozza létre azt.¹⁰⁵ A katarok, vándorprédikátorok, aszkéta szekták, remetemozgalmak a Biblia eltérő értelmezésével bár problémát okoznak a rendszer számára, mégis a hatalom fogalomrendszerét használják fel, annak a normáiból indulnak ki.¹⁰⁶ A vándorprédikátorokat azonban az egyház hamar integrálja sorai közé, megalapíthatják szerzetesrendjeiket, a rendszer az ellenszegülőket pedig eretnekekként veszi üldözőbe. A hatalom tehát maga hozza létre az ellenállási pontokat, melyek szükségképpen elbuknak, vagy integrálódnak (az eretnekek szakadozott öltözete lesz végül a koldulórendek számára a követendő példa). Ugyanez a képlet megjelenik Klaniczay fő művében¹⁰⁷ is, bár ott már nem annyira hangsúlyosan, mivel a szentté avatott uralkodók és szent hercegnők kérdését vizsgáló történész itt egészen más kérdéseket igyekszik körüljárni.¹⁰⁸ A női szenteket vizsgálva (mely egyébként egy gender szempont érvényesülését jelenti itt) a következő megállapításra jut: A 13. századra feltűnően megnövekszik a nők vallásban betöltött szerepe, a női szentek száma pedig megemelkedik. Az okok és előzmények részben a hatalom-ellenállás viszonyára vezethetők vissza. „A 12. században ott találjuk a nőket – méghozzá feltűnően nagy számban – a heterodox, eretnek vallási mozgalmak követői, támogatói között, vagyis a katarok, a valdensek[...] soraiban [...]” A folyamat elején a nők tehát az ellenállás oldalán tűntek fel nagy számban. Később, a hatalom közbenjárásával a helyzet megváltozik:

„Hasonlóan ahhoz, ahogyan az eretnekmozgalmak által felvetett újításokat [...] alkalmazták, s az egyház szolgálatába tudták állítani, a kolduló rendek a női vallásosságban is felismerték a lehetőséget, hogy azt >>domesztikálva<<, ellenőrzés alatt tartva a társadalom keresztényebbé tételére használhatják.”¹⁰⁹

Az ellenállás itt is a hatalom fogalmi keretein belül marad, ezért válik könnyen „domesztikálhatóvá”. Az egyetlen foucault-i probléma, ami végigkíséri Klaniczay munkásságát legalább a fő művéig, az a hatalom-ellenállás viszonya, ebből arra következtetek, hogy a történeti kutatásokban Foucault elméletei közül ezt a modellt tartotta a leginkább hasznosnak, alkalmazhatónak (mégpedig azért, mert a kádár-kori ellenkultúrájának fontos eleme volt), mert bár a fő művében is megjelenik a margó, ott inkább földrajzi

¹⁰⁵ „Ahol hatalom van, ott ellenállás is van,” – jellemzi a hatalom és az ellenállás viszonyát Foucault, majd így folytatja: „és mégis – vagy talán éppen ezért – az ellenállás soha nem külsődleges a hatalomhoz képest. Vagy fogalmazzunk úgy, hogy szükségképpen mindig >>benne vagyunk<< a hatalomban – ha akarjuk, ha nem -, nem tudunk >>elrejtőzni<< előle, hogy nincs semmiféle abszolút értelemben vett külsődlegesség hozzá képest, mert a törvényt így is, úgy is be kell tartani?” Foucault, Michel, 1999a, 95.

¹⁰⁶ Klaniczay Gábor, 1990, 139.

¹⁰⁷ Klaniczay Gábor, 2000.

¹⁰⁸ Ld. a vele készített interjú ide vonatkozó részét.

¹⁰⁹ Klaniczay Gábor, 2000, 173.

értelemben vett peremvidékről van szó, olyan területekről, ahol a kereszténység még nem volt elég erős.¹¹⁰ Ez persze nem jelenti azt, hogy a marginális csoportok témája nem szerepel a későbbi munkákban (sőt továbbra is az egyik központi téma marad a szentkultusz mellett), de azokban már hangsúlyosan foucault-i elemek nem fellelhetők.¹¹¹

4.3. Klaniczay egyház- és eretnekértelmezése egy történetírói diskurzusban

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy Klaniczay vallástörténeti elemzése (konkrétan a fent bemutatott egyház-eretnekség viszony) milyen monumentumként jelennek meg egy történészdiskurzusban. A vizsgálódásom nagyjából Székely Györgynek az eretnekségről szóló írásaira irányul, de Mályusz Elemérre és Molnár Erikre is utalni fogok.

Az 1945 utáni magyarországi történetírásban az első pár évtizedben (az 1970-es évekig) az egyház és az eretnekség marxista értelmezése volt a jellemző, mely megközelítés szerint az eretnekség haladó, forradalmi, antifeudális gondolatokat szegez szembe az egyház kizsákmányoló uralma ellen. Ez a szemléletmód érvényesül Molnár Erik 1949-ben megjelent összefoglaló munkájában,¹¹² de mivel az ő munkásságában az eretnekség egyáltalán nem annyira központi téma, mint Székely György írásaiban, a továbbiakban ez utóbbi történész értelmezését veszem figyelembe, amit még azért is indokoltnak tartok, mert Klaniczay Gábor tanára volt (ti. Székely György). Székely történészi kutatásainak egyik hangsúlyos eleme a különböző eretnekcsoporthoz, parasztmozgalmak vizsgálata volt, de mivel nem mindenhol és nem mindig teljesen a marxista értelmezés dominál, szükségesnek tartom az eretnekséggel kapcsolatos tanulmányainak egy vázlatos áttekintését. 1953-as írásában az eretnekséget az egyházi hierarchia elleni antifeudális mozgalomként jellemzi, mely az egyház kizsákmányoló tevékenysége és tagjainak erkölcstelen életvitele miatt jött létre.¹¹³ A 14. századi magyar eretnekség vizsgálatakor azt a konklúziót vonja le, hogy a valdens „ideológia” előkészítette a terepet a huszitizmus számára, valamint segítette az „osztályharc magasabb szintre emelését.”¹¹⁴ Így kapcsolódik ide egy két részben, 1956-ban közölt tanulmánya¹¹⁵ a huszita mozgalmakról, ahol hasonló megállapításokat olvashatunk. A '60-as években megjelent tanulmányaiban amellest, hogy az elemzéseit kiterjesztette a muzulmán szakadár csoportokra,

¹¹⁰ Uo., 95.

¹¹¹ Klaniczay Gábor (szerk.), 2004, Klaniczay Gábor (szerk.), 2005.

¹¹² Molnár Erik, 1949. Ld. különösen 289-307.

¹¹³ Székely György, 1953, 361.

¹¹⁴ Uo., 376.

¹¹⁵ Székely György, 1956a, Székely György, 1956b.

valamint a marxista jelleg is kevésbé érződik, az eretnokség továbbra is haladó, pozitív tanokat képviselő mozgalom, akárcsak az egyik utolsó, konkrétan eretnokséggel foglalkozó tanulmányában (1977), amiben a huszita eretnekeket még mindig a társadalmi haladás letéteményeseiként ábrázolja Székely György. 1984-ben megjelent könyvében, melyet VII. Gergely pápáról írt, a marxista jelleg nem érzékelhető, de az eretnokség témája sincs már jelen.¹¹⁶ Az '50-es, '60-as, de részben még a '70-es években is a fentebb, vázlatosan bemutatott eretnekértelmezés érvényesült: a többek között Molnár Erik és Székely György által szerkesztett, többkötetes *Magyarország történetében*¹¹⁷ ugyanis mind az első, 1964-es kiadásban, mind az 1971-ben megjelent harmadik kiadásban is kap egy-egy alfejezetet a huszitizmus magyarországi története, melyet feltételezésem szerint Székely György írt (ugyanis a szemléletmód, a téma teljesen megegyezik).

Székely György megközelítésének hasonlósága Klaniczay értelmezésével az, hogy az egyházi intézményrendszert inkább negatív szerepben ábrázolja illetve több – itt központi – szerepet kapnak az intézményeken kívüli csoportok, az eretnekek. A hasonlóság azonban itt véget is ér, rögtön fölvetném ugyanis azt, hogy Foucault nyomán Klaniczay az ellenállást nem valami idealista nézőpontból szemléli, hanem rámutat, „*hogy amit ők akarnak, az sincs kívül a rendszeren, hanem része a rendszernek*”¹¹⁸ mivel, mint arról korábban szó esett, ők is az egyházi gondolkörből, fogalmi normákból indultak ki. Székely Györgynél ezzel szemben a marxista eszmerendszernek megfelelően az eretnekek az osztályharc pozitív szereplői, néhol forradalmároknak nevezi őket,¹¹⁹ akárcsak Molnár Erik.¹²⁰ Ezt a szembetűnő különbséget egy példán keresztül szemléltetem: Székely György szerint a husziták magyar nyelvű Bibliafordítása része volt az antifeudális harcnak,¹²¹ a fordítás milyensége pedig a társadalmi haladás köntösét jelentette, tartalma részben a feudális tulajdon elleni támadásra, harcra buzdít, így tehát a fordítás az osztályharc fontos eleme itt. Ezzel szemben Klaniczaynál az eretnekek, azáltal, hogy ők is a Bibliából, annak ellentmondásaiból (melyek a hatalmi rendszert hivatottak fenntartani) indulnak ki, az alapján prédikálnak, azt fordítják le, a hatalom számára bár okoznak problémát, mozgalmuk éppen ezen okok miatt szükségszerűen

¹¹⁶ Székely György műveinek bibliográfiája: Változatok a történelemre – Tanulmányok Székely György tiszteletére, 2004.

¹¹⁷ Molnár Erik – Palményi Ervin – Székely György (szerk.): Magyarország története. 1964 és 1971.

¹¹⁸ Interjú Klaniczay Gáborral.

¹¹⁹ „*A csehországi huszita forradalmár mozgalom és Magyarország*” alcím, Székely György, 1956a, 361.

¹²⁰ Molnár Eriket idézi, aki a „forradalmár vallási eretnokségről” ír. Székely György, 1956b, 585.

¹²¹ Uo., 557-568.

el fog bukni.¹²² Az ellenállásnak tehát teljesen más a megítélése a kettőjükénél. Székely Györgynél forradalmár, haladó osztályharcosokról esik szó (a haladó jelleg pedig változatlanul, végig fennáll nála), addig Klaniczay Foucault-tól vett hatalom-ellenállás modellje egy teljesen más értelmezéssel közelíti meg az eretnokség és az egyház viszonyát.

Klaniczay Gábor külön kiemelte¹²³Mályusz Elemér 1971-ben megjelent munkáját¹²⁴ vallástörténeti szempontból, én azért veszem bele ebbe a vallástörténeti diskurzuselemzésbe, hogy egyrészt jobban szemléltessem, mihez képest mond mást egy posztmodern értelmezés, másrészt mert Mályusz könyve, bár először 1945 előtt írta meg, amikor 1971-ben megjelent, az érvényben lévő marxista vallástörténeti megközelítéshez, és egyébként Klaniczayhoz mérve is egy külön állásfoglalást jelentett.

Mályusz Elemér könyvének egyik alapvető tézise, hogy a középkori magyar egyházi társadalomból fejlődött ki végeredményben a világi értelmiség,¹²⁵ illetve hogy az egyházi személyek anyagi és szellemi pártolása jelentősen hozzájárult a művészeti stílusok kibontakozásához, a művelődés fejlődéséhez. Maga az egyház, az egyházi intézményrendszer tehát itt hasznos, és inkább pozitív értékkel bír a fejlődés szempontjából. Elemzéseiben szerepelnek az egyházi intézmények és az egyházi személyek gazdasági és társadalmi összefüggésükben. Az intézményeken kívüli, marginális csoportokat mindössze egy-két mondatban említi meg, negatív jelzőket párosítva hozzájuk. Az összehasonlítás alapját tehát itt az egyház szerepének megítélése és a vizsgált társadalmi csoportok jelentik. Klaniczay a hatalmat (egyház) leginkább negatívan ábrázolja. A hatalom technikái (pl. skolasztika, szimbolizmus) ugyanis az emberi gondolkodás alapvető dimenzióit nyomorítják meg, illetve korlátozzák azokat, s így állítják a zárt ideológiai rendszer szolgálatába. „*A skolasztika harmonikus summákba foglalja össze a keresztény világértelmezést, izekre szed minden eretnek gondolatot*”¹²⁶ – hangsúlyozza Klaniczay a skolasztika kulturális értékeinek elismerése mellett. A hatalom működése továbbá több ezer emberi életet követel a „*modern intézmények – világi bíróságok, inkvizíciós hivatalok – népi hiedelembe, tradicionális közösségen belüli konfliktusokba való beavatkozásával*”,¹²⁷ ami a nagy boszorkányüldözések egyik legfőbb oka lesz. A hatalom beavatkozása a népi hiedelemvilágba tragikus eredménnyel fog járni: a falvak, közösségek kezdeti, jótékony varázslóiból (sámánok, néhol

¹²²Klaniczay Gábor, 1990, 123-131.

¹²³Klaniczay Gábor, 1990, 213.

¹²⁴Mályusz Elemér, 1971.

¹²⁵Például: Mályusz Elemér, 1971, 44., 53-54., 68-69., 95., Különösen: 193. és az Epilógus: 361-377.

¹²⁶Klaniczay Gábor, 1990, 161.

¹²⁷Uo., 111.

farkasemberek) üldözendő, ördöggel cimboráló személyek lesznek. A vizsgált társadalmi csoportok terén, mint arról már szó esett, nem az egyházi személyek történetéről van szó, hanem az intézményen kívüli, marginális rétegekről. Klaniczaynál a posztmodern szemlélet jóval szkeptikusabban tekint a középkori kereszténység történetére, mint Mályusz Elemér. Teljesen más kép alakul ki a témáról akkor, ha csak az egyházi személyek története kerül vizsgálatra, és teljesen más lesz a megítélése az egyházi intézményrendszernek, gondolkodásnak, ha a marginális csoportok történetét írják meg. Francia kontextusban hasonlóan tükröződik ez a szembenállás a posztmodern és az Annales által művelt „hagyományos” társadalomtörténet között.¹²⁸

A fentebb elemzett diskurzust több szempontból is tanulságosnak tartom. Egyrészt szemlélteti, mit jelent egy posztmodern látószög érvényesítése valamely történeti témában. Másrészt az is kiderül belőle, hogy Foucault tézisei nem csak azokat a témákat, azon korok problémáit képesek újragondoltatni, melyekkel a francia filozófus leginkább foglalkozott, hanem egészen más történeti kérdéseket is, tehát nem elsősorban tematikai kérdés az, hogy mely történészek foglalkoztak leginkább Foucault-val. Klaniczay Gábor megközelítései viszont még egy ilyen rendkívül kidolgozott Foucault-recepció ellenére is marginális helyzetben vannak a magyar történész szakmán belül.

A különböző, önreflexió jellegű történészi diskurzusok és Foucault elméleteinek a történészi gyakorlatban való megnyilvánulásának vázlatos áttekintése után néhány (egyáltalán nem végleges, általános érvényű) tanulságot említenék meg. Azok a történészek foglalkoznak leginkább Foucault-val, és használják elméleteit a gyakorlatban is, akik egyfajta interdiszciplináris beállítottsággal vizsgálnak történeti kérdéseket, valamint ötvözik az ún. „hagyományos”, és az „elméletekre fogékonyabb” történetírói módszert. Azok a történészek, akikkel a tanulmányban foglalkoztam, mind egyfajta „határmezsgyén” helyezkednek el ebből a szempontból. Lafferton Emese, Takács Ádám filozófiával is foglalkozik, Kiss Zsuzsanna a pszichológia bevonásával igyekszik elkerülni a „szellemi öncsonkolást”,¹²⁹ Klaniczay Gábornál és Gyáni Gábornál az antropológia, szociológia szerepel komoly hangsúllyal a történeti kutatások mellett. Ez pedig talán nem véletlen, hiszen Foucault maga is interdiszciplinárisan közelítette meg az általa vizsgált problémákat, és számos ilyen kutatást is inspirált. Mindemellett pedig egyszerre találhatunk nála példát az elméleti megközelítésekre,

¹²⁸ Ld. Foucault, Michel, 2007.

¹²⁹ Kiss Zsuzsanna, 2011.

de a két, magyar nyelven megjelent forráskiadása¹³⁰ azt bizonyítja, hogy a hagyományos történetírói módszerekkel sem szakított teljes mértékben. Úgy vélem tehát, hogy leginkább ezek azok a választóvonalak, amelyek mentén lehetséges tovább vizsgálni a magyar történetírók és Michel Foucault szellemi „örökségének” kapcsolatát.

¹³⁰Foucault, Michel, 1997, Foucault, Michel, 1999c. Ezeket a forrásokat dokumentumként tárja elénk, a francia hermafrodita szövege esetében semmilyen kommentárt nem fűz hozzá.

5. Irodalomjegyzék

- Angyalosi Gergely, 1999 = Kritikus határmezsgyén. Alföld könyvek, Csokonai kiadó, 1999.
- Angyalosi Gergely, 2004 = Romtalanítás. Kritikák, esszék, tanulmányok. Szerk.: Zsámboki Mária. Kijárat kiadó, 2004.
- Angyalosi Gergely, 2009 = A minta fordul egyet. Esszék, tanulmányok, kritikák. Szerk.: Zsámboki Mária. Kijárat kiadó, 2009.
- Benda Gyula, 2006 = Társadalomtörténeti tanulmányok. Osiris Kiadó Budapest, 2006.
- Benda Gyula – Szekeres András, 2007 = Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2007.
- Breisach, Ernst, 2003 = On the Future of History – The Postmodernist Challenge and its Aftermath. The University of Chicago Press, 2003.
- Certeau, Michel de, 2010 = A cselekvés művészete. Napvilág kiadó, 2010.
- Downing, Lisa, 2008 = The Cambridge Introduction to Michel Foucault. Cambridge University Press, 2008.
- Felber Tamás, 2007 = Michel Foucault pedagógiai kritikája, avagy az oktatás mint a normalizáló hatalomgyakorlás hálózata. Új Pedagógiai Szemle, 2007. november.
<http://epa.oszk.hu/00000/00035/00118/2007-11-lk-Felber-Michel.html> A letöltés ideje: 2011-11-04
- Foucault, Michel, 1990 = Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat kiadó, 1990.
- Foucault, Michel, 1991 = A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl: Michel Foucault írásaiból. MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1991.
- Foucault, Michel, 1997 = Herculine Barbin, más néven Alexina B. Budapest, Jósöveg könyvek, 1997.
- Foucault, Michel, 1998a = Az igazság és az igazságszolgáltatási formák. Latin betűk, Debrecen, 1998.
- Foucault, Michel, 1998b = A fantasztikus könyvtár- Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk. Pallas Stúdió – Attraktor kft. Budapest, 1998.
- Foucault, Michel, 1999a = A szexualitás története I. A tudás akarása. Atlantisz kiadó, 1999.
- Foucault, Michel, 1999b = A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása. Atlantisz kiadó, 1999.
- Foucault, Michel, 1999c = Én, Pierre Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet Budapest, Jósöveg könyvek, 1999
- Foucault, Michel, 2000a = A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája. Osiris kiadó, Budapest, 2000.
- Foucault, Michel, 2000b = Elmebetegség és pszichológia – A klinikai orvoslás születése. Corvina kiadó, 2000.
- Foucault, Michel, 2000c = Nyelv a végtelenhez – Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Latin betűk, Debrecen, 2000.
- Foucault, Michel, 2001a = A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal. Atlantisz kiadó, 2001.
- Foucault, Michel, 2001b = A tudás archeológiája. Atlantisz kiadó, 2001.
- Foucault, Michel, 2003 = Abnormal – Lectures at the Collège de France 1974-1975. Verso, New York – London, 2003.
- Foucault, Michel, 2004 = Az őrület története a klasszikus korban. Atlantisz kiadó, 2004.

- Foucault, Michel, 2007 = A por és a felhő. In.: Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata. Szerk. Benda Gyula – Szekeres András. L'Harmattan – Atelier, Bp., 2007, 437-463.
- Ginzburg, Carlo, 1991 = A sajt és a kukacok. Európa Könyvkiadó, 1991.
- Gyáni Gábor, 1999 = Könyörületesség, fegyelmelés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. Történelmi szemle, 1999, 1-2. sz. 57-84.
- Gyáni Gábor, 2003 = Posztmodern kánon. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 2003.
- Gyáni Gábor, 2008 = Budapest – túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat. Napvilág kiadó, 2008.
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.), 2006 = Történetelmélet. Osiris kiadó, 2006.
- Hadas Miklós (szerk.), 1994 = Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról. Replika Kör, Budapest, 1994.
- Hadas Miklós, 2003 = A modern férfi születése. Helikon kiadó, 2003.
- Hadas Miklós, 2010 = A férfiasság kódjai. Balassi kiadó, Budapest, 2010.
- Kelemen János, 1971 = Michel Foucault: A tudás archeológiája. Valóság, 1971/1. 110-111.
- Kelemen János, 1981 = Michel Foucault tanulmánya elé. Világosság, 1981, 12. évf. 7. sz. 22-24.
- Kelemen János, 2001 = A szavak és a szavak. BUKSZ, 2001. 1. Tavasz.
- Kisantal Tamás, 2004 = Egy kitalált tárgy megtisztítása. (Szekeres András [szerk.]: A történész szerszámoszládája.) Aetas, 2004/1. 224-230.
- Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor, 2006 = A történetírás „nyelvi fordulata”. In.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris kiadó, 2006. 419-449.
- Kiss Zsuzsanna = A gonosz nyomában. A náciizmus lélektani magyarázatai. BUKSZ 2011/tavasz. 37-47.
- Klaniczay Gábor, 1990 = A civilizáció peremén. Magvető könyvkiadó, Bp., 1990.
- Klaniczay Gábor, 1998 = Michel Foucault és a történetírás, Magyar Lettre Internationale, 30 (1998 ősz), 13-16.
- Klaniczay Gábor, 1999 = „A történelemben az ember valahogy az élet teljességével foglalkozik”, interjú Klaniczay Gáborral (Takács Erzsébet és Lajtai László), Sic Itur ad Astra, 9 (1999), 2-4 sz., i.m. 3-18.
- Klaniczay Gábor, 2000 = Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- Klaniczay Gábor, 2003 = Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években. Noran kiadó, 2003.
- Klaniczay Gábor (szerk.), 2004 = Európa ezer éve: a középkor. I. Osiris kiadó, Budapest, 2004.
- Klaniczay Gábor (szerk.), 2005a = Európa ezer éve: a középkor. II. Osiris kiadó, Budapest, 2005.
- Klaniczay Gábor, 2011(2012): Interjú Klaniczay Gáborral. Michel Foucault és a magyar történetírás. (Készítette: Törő László Dávid). In: Velkey Ferenc – Erős Vilmos (szerk.): Történeti Tanulmányok XIX. „A historiográfia műhelyében”. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2011 (2012).
- Kriegel, Blandine, 2007 = Michel Foucault – Ma. Holnap kiadó, 2007.
- Lafferton Emese, 1997 = Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. Szakirodalmi áttekintés. Replika, 1997, 28. sz. 39–59.
- Lafferton Emese, 2004 = A magántérbolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908. Recepció és Kreativitás. Nyitott magyar kultúra. MTA Multidiszciplináris kutatás, 2004. <http://zeus.phil-inst.hu/recepcio/htm/3/303.htm> A letöltés ideje: 2011-10-07

- Lafferton Emese, 2005 = Halált hozó hipnózis – Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza. Korall, 2005. 21-22. sz. 46-68.
- Lau, Jörg, 2005 = A mestergondolkodó és az ajatollah. Michel Foucault iráni kalandja. BUKSZ, 2005. 2. 193-198.
- Madarász Aladár, 2000 = A klasszikus iskola. In: Bekker Zsuzsa (szerk.): Alapművek, alapirányzatok. Gazdaságelméleti olvasmányok 1. Aula kiadó, 2000.
- Mályusz Elemér, 1971 = Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Akadémiai kiadó, Budapest, 1971.
- Marcelli, Miroslav, 2006 = Foucault, avagy mássá lenni. Kalligram kiadó, Pozsony, 2006.
- Peremiczky Szilvia, 2005 = A szólásszabadság kijelölt hősei - Kileng a Foucault-inga. Hetek, IX. évfolyam, 35. szám. 2005. szeptember. <http://epa.oszk.hu/00800/00804/00395/57010.html>A letöltés ideje: 2011-11-04
- Pro Philosophia, 2003 = Pro philosophia füzetek - Történet-és kultúrbölcseletial-manah, 2003/4. Megtekinthető mind a 17 tanulmány az alábbi címen: <http://www.c3.hu/~prophil/profi034/TARTALOM.html>A letöltés ideje: 2011-11-05
- Rácz József és Takács Ádám (szerk.), 2006 = Drogpolitika és hatalomgyakorlás. Elméleti keretek és perspektívák. Elemzések foucault-i perspektívából. L'Harmattan, ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest, 2006.
- Sárosi Péter, 1999 = Schönaui Erzsébet és Egbert: egy középkori látnok és gyóntatója. Sic Itur ad Astra, 1999. 2-4. sz. 129-162.
- Sutyák Tibor, 2007 = Michel Foucault gondolkodása. Attraktor kiadó, 2007.
- Székely György, 1953 = Az egyházi nagybirtok újjászervezése. Harc az egyházi kizsákmányolás ellen – eretnekmozgalmak. In: Székely György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Akadémiai kiadó, Budapest, 1953. 334-377.
- Székely György, 1956a = A huszitizmus és a magyar nép 1. Századok, 1956. 3.sz. 331-368.
- Székely György, 1956b = A huszitizmus és a magyar nép 2. Századok, 1956. 4-6.sz. 556-591.
- Székely György, 1965 = Hitújító a máglyán. Husz János és a huszitizmus a konstanzi per tükrében. Világosság, 1965. 6. évf. 583-590.
- Székely György, 1966 = Vallási irányzatok, egyházak és társadalom az első évezredben. Ortodoxia, szakadárság, eretnekség a keresztény és muzulmán világban. Világosság, 1966. 7. évf. 601-608.
- Székely György, 1977 = Ótestamentumi elemek a cseh huszitizmusban. Világosság, 1977. 18. évf. 3. sz. 134-140.
- Székely György, 1984 = VII. Gergely. Akadémiai kiadó, Budapest, 1984.
- Szekeres András (szerk.), 2002 = A történész szerszámosládája. L'Harmattan – Atelier. Budapest, 2002.
- Takács Ádám, 1998 = Michel Foucault és a történelem tapasztalata, *Századvég*, 1998 tél, 143-166. <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/11/foucouth.htm>A letöltés ideje: 2011-11-04
- Takács Ádám, 2006 = Az elfelejthetetlen Michel Foucault, *Magyar Szemle*, 2006. április, 139-145. http://www.magarszemle.hu/cikk/az_elfelejthetetlenA letöltés ideje: 2011-11-04
- Takács Ádám, 2009 = Biopolitika és nemzeti állapot. Michel Foucault egy problematikájának rekonstrukciója. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Atelier, Budapest, 2009.

Takács Erzsébet, 1999 = A középkori szegénység problematikája Christine de Pisan műveiben. *Sic Itur ad Astra*, 1999. 2-4. sz. 163-194.

Török Ervin, 2007 = Mindent Foucault-ról (Sutyák Tibor: Michel Foucault gondolkodása). 2007.
<http://ahet.ro/content/view/2530/84/>A letöltés ideje: 2011-11-04

Turner, Victor, 2002 = A rituális folyamat : struktúra és antistruktúra. Osiris, Budapest, 2002.

Veyne, Paul, 2004 = Foucault forradalmasítja a történetírást. In: Takács Ádám (szerk.): A történelem anyaga – Francia történelemfilozófia a XX. században. L'Harmattan – Atelier. Budapest, 2004. 147-187.

Zétényi András, 2005 = Michel Foucault állambölcsélete. *Jogelméleti szemle*, 2005/4. December 13.

6. Melléklet

[1] Interjú Klaniczay Gáborral

Klaniczay Gáborral 2011 augusztus 29-én interjút készítettem a CEU épületében. Figyelembe vettem, hogy már korábban is készült vele interjú, egy Foucault-val kapcsolatban,¹³¹ egy másikban pedig arról számol be,¹³² hogy milyen inspirációk, hatások következtében lett történész. Ebben az interjúban ki szerettem volna kérni egy Foucault-val foglalkozó történész véleményét a hazai recepcióval kapcsolatban, illetve arról kérdeztem, hogy a hazai történészek miért foglalkoztak vele kevesebbet, mint más tudományterületek képviselői. Érdeklődtem Klaniczay történészi kutatásainak azon elemeire is, ahol úgy gondoltam, Foucault hatása érezhető. Ez azért volt különösen szükséges, mert a felmerült az a probléma, hogy lehet, hogy egyes elemeknél mindössze én tulajdonítok Foucault hatásának jelentőséget (a marginális csoportok kirekesztése, hatalom-ellenállás, test), valójában pedig az esetek többségében másról van szó. Az interjú megerősítette azt az elképzelésemet, hogy a marginálisoknál, a hatalom értelmezésénél fontos szerepet játszik a francia filozófus hatása, cáfolta viszont a test történetéről alkotott feltételezéseimet. Ez utóbbi kérdésnél (a test üzeneteinek interpretációjánál) a történeti antropológiának volt nagyobb, döntő szerepe. Az interjú véleményem szerint jelentősen árnyalja azt a kijelentést, hogy a hazai történészek viszonyát Foucault-val mindig is egyfajta „hideg távolságtartás” jellemezte.

Törő László Dávid: Milyennek találja a hazai Foucault-recepciót? Mi lehet az oka annak, hogy más a történészek, filozófusok és irodalmárok viszonyulása a francia gondolkodóhoz? Mintha a történészek kevesebbet foglalkoznának vele.

Klaniczay Gábor: Egyetértek, tényleg kevesebbet foglalkoztak vele a történészek. Hogy ennek mi az oka, arról talán azt lehetne mondani, hogy a történészek között kevesebben kötődnek annyira a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek nyugati nagy elméleteihez, mint a filozófusok vagy a szociológusok környékén, tehát ott jobban bejött ez a hatás. Másrészt, a történészek nem elsősorban elmélettel foglalkoznak vagy nem ez a feladatuk, hanem a történeti források felkutatása és értelmezése. Ezen túl, a történettudományon belül van egy olyan fajta szemlélet, amelyik inkább egy elméletileg végiggondolt hipotézis jegyében nyúl a forrásokhoz és próbálja azokat értelmezni, a társadalomtudományos szempontokat jobban

¹³¹Klaniczay, 1998.

¹³²Klaniczay, 1999.

érvényesíteni és van egy másik, amelyik azt mondja, hogy csak magukat a forrásokat kell nézni, azokat közvetlenül megismerni, ismertetni, megtalálni, és bármiféle elmélet valamilyen módon csak elviszi a történész figyelmét arról, amit konkrétan elemezni kell. Ez belső vita a történészek között, de kapcsolatban van ezzel a kérdéssel is, és segít választ adni rá. Végül soron azt lehet mondani, hogy azok a történészek foglalkoztak Foucault-val, vagy azok vetették a szemüket erre is, akik amúgy is érzékenyek voltak az elméletek iránt, és ez nem a nagy többség volt itt Magyarországon. Még ehhez hozzá lehet tenni azt, hogy ez a kutatott tematikával is kapcsolatos. Ha nagyjából "belőjük", hogy milyen témákkal foglalkozott Foucault, ami hatni tudott vagy hathatott volna a magyar történettudományra, akkor ezek közül a legjelentősebb az elmebetegség története, a klinikák és az egész kórházi intézményrendszer kialakulása. Nincsen Magyarországon hasonló történész, aki ezzel a tematikával foglalkozott volna, egy valakit tudok mondani, akinek a munkái nem jelentek még meg, Lafferton Emesét (1-2 cikke jelent meg, egy ideig ő szerkesztette a Replikát, majd a CEU-n csinált egy szakdolgozatot, feldolgozta a 19. század végi, 20. század eleji magyar pszichiátria történetét), ő például jól használta Foucault-t aki nagy hatással is volt rá. A történészek közül GyániGábort említhetem, aki sokban hasznosította, meg használta Foucault-t. Én is próbálkoztam ugyanezzel, de tényleg kevesen foglalkoztak a történészek közül Foucault-val. Azt hiszem hogy kevesen voltak egyáltalán, akik elméleti, történeti antropológiai módszerrel nézték volna a hasonló kérdéseket. Ha hozzávesszük mindehhez a börtöntörténetet és az ezzel kapcsolatos hatalomelméletet, itt még inkább nagy hiányosságot lehet megállapítani a magyar történészek között. A 19.-20. század történetéről a nyugati történetírás egy csomó feladatot határozott meg Foucault nyomán, azt lehet mondani, hogy ő vetett és azután mások arattak. Rengeteg mindenben talált új, megoldandó, megválaszolendő kérdést, problémát, a börtönnel, devianciával, hatalom működésével, annak az intézményes hátterével kapcsolatban, ami ott megihlette a történettudósokat, illetve kiadták szakdolgozati témáknak, és csináltatták. Ehhez hasonló dolog Magyarországon nem történt meg.

TLD: A második kérdésem az lett volna, bár erre részben válaszolt, hogy a magyarhoz képest milyen az európai Foucault-recepció? Nyilván sokkal bővebb.

KG: Igen, tényleg sokkal bővebb. Hozzátennék még egy harmadik dolgot a tematikához, amiben Foucault szintén sokakat inspirált, ez a tudás archeológiája, a dokumentum-emlékmű, "document-monument". Ezzel kapcsolatban meg kell említeni Foucault-nak azt a megközelítést is amely nagy, korokat meghatározó gondolkodásmódokat, episztemákat próbál meg kijelölni, és ebben a cselekvő emberek lehetőségeit meglehetősen szűkre szabottnak látja, és inkább magukat az alapstruktúrákat javasolja vizsgálni. Ez

megintcsak egy olyan gondolat, amely valahogy nem talált válaszra itt, illetve amennyiben válaszra talált, csupán 20, 30 évvel később: ugyanis a mikrotörténelem a "document-monument" felvetéshez hasonló premisszákból indul ki. És egy-két mikrotörténeti elemzés született is Magyarországon, magáról a mikrotörténelemről nem mondhatjuk, hogy ne talált volna meghallgató fülekre, az inkább "bejött", mint Foucault elméletei.

TLD: Ön hogyan jutott el a foucault-i életműig? Hogyan, milyen körülmények között ismerkedett meg annak munkáival?

KG: Erre két válasz van. Az egyik válaszban el kell mondanom, hogyan ismertem meg a munkáit, a másikban pedig azt, hogy volt szerencsém – ha futólag is - személyesen megismerkedni vele. Ez teljesen véletlenszerű, bár talán mégsem véletlen történet. Inkább a munkáival kezdem, mert az volt előbb. Nekem Foucault-t olvasni a 70-es években megvilágosodás volt, és azt hiszem ezzel nem vagyok egyedül. A 70-es évek elejére, '68 után leáldozott a "nagy elméletek" kora, és nagyon sokan a marxizmusból vagy annak egy reformváltozatából kiszervezték az átfogó filozófiai magyarázatok helyett ilyen középszintű elméleteket kerestek, melyek az élet egy-egy területére vonatkoznak csak. És Foucault '68 utáni munkái egyrészt ezt is adták, a hatalom magyarázatát, de egyúttal olyan értelmezést adtak, melynek volt egy jelentős kultúrtörténeti háttere. Nekem, mint történésznek ez sokat jelentett. Az is tetszett, hogy ugyanakkor mindenből az akkoriban elfogadott általánosításokkal egyenesen szembemenő, olykor meghökkentő új összefüggéseket hozott ki. Mondok egy példát: a börtönkönyv bevezetése megpróbál a hatalomról olyan képet adni, amelyben bemutatja azt, hogy a hatalmat nem felülről csinálják, hanem benne van az emberi viszonyrendszerben; hogy nem lehet "megdönteni", mert minél jobban támadja az ember, annál jobban részt vesz annak működési mechanizmusában; hogy a hatalom ereje abban áll, hogy a testet, még hozzá az egyes emberek testét veszi célba, és próbálja meg vagy büntetni, vagy fegyelmezni. És erre egy olyan intézményrendszer épült ki a történelem folyamán, amelynek a genealógiáját meg lehet ismerni, lehet látni, honnan ered ez, és lehet látni, hogyan működik. Ezt olvasni a hetvenes években, a "hatvannyolcas" diákmozgalmak bukása után olyan volt, mint amikor az ember szeméről lehull a hályog, és megérteni véli, melyek azok a hatalmi mechanizmusok, amikre valóban oda kell (kellett volna) figyelni. Erre gondoltam, amikor azt mondtam, hogy egy új feladatot jelölt ki, többek között a történeti vizsgálódás számára is, például az iskola-kaszárnya-kórház-börtön kontinuum kutatását, amit elemez a *Felügyelet és büntetés*-ben. Ez olyan gondolkör volt, amely az embereket egyrészt tudatosá tette hogy milyen viszonyok hálózák be az életüket, másrészt feldühítette, mert ezek ellen föl kellett valahogy lázadni, harmadrészt pontos diagnózist adott, mert

megmutatta, hogy mi az ami átszövi az életet és tönkreteszi egy bizonyos szempontból, vagy legalábbis korlátozó keretek közé szorítja. Ez egy fiatal kutató számára, mint amilyen akkor voltam ('74-ben végeztem, és utána Párizsban is voltam kint egy pár hónapot) fellelkesítő és izgalmas élmény volt. Emlékszem hogy Párizsban meg is próbáltam elmenni egy Foucault-szemináriumra. A Collège de France-ban tartott előadást, de nem lehetett bejutni mert hatalmas tömegek voltak ott. Aztán Foucault kijött és elég gorombán elkergette a tömeget, hogy „hagyjanak engem békén”, megtelt a terem - ennyi. Szóval nem volt nagyon barátságos. De ettől függetlenül továbbra is az ő könyvei voltak a kedvenc olvasmányaim. Azt is tudni kell, hogy az ember úgy jut el egy ilyen mű olvasásához, hogy vannak olyan kultúrák, ahol ezek a bizonyos – ahogy a franciák nevezik – "mandarinok", vagy "*maître penseur*"-ök¹³³ tényleg lázba hozzák az embert. Amikor 1974-ben és 1976-ban kinn voltam Párizsban, és ott fellelkesített egy-két ilyen nagyság, Foucault volt az, aki a leginkább lenyűgözött, mert volt valami abban, amit mondott, ami teljesen száraz, logikus, szenvtelen volt, de ugyanakkor mindig, minden pillanatban új és robbanékony. Foucault-val való megismerkedésem azt jelentette tehát, hogy elolvastam a börtön-könyvet, aztán akkor jelent meg a Szexualitás története (*La volonté de savoir*),¹³⁴ ami azt továbbmagyarázta, ezután visszafelé haladva az életműben elolvastam az Örültség történetét és más korábbi írásait, szóval ahogyan az ember felfedez magának valakit. Mindez az én kutatási témámmal áttételesen, de kapcsolatban volt: én akkoriban a középkori eretnekség történetével foglalkoztam egy sor esettanulmány kapcsán, a Toulouse városában élő kathar eretnekekkel, de ezt azután egyre jobban általánosítani próbáltam, és az volt az ambícióm, hogy a középkori kereszténységet egyféle "zárt ideológiai rendszer"-ként próbáljam bemutatni. Akkoriban persze a kortárs analógia lebegett a szemem előtt, az, ahogy a szocialista kultúrát megtapasztaltam, tehát egy olyan kulturális-világnézeti rendszer, amelyben az emberek gondolkodását hatalmi mechanizmusokkal próbálják keretek közé kényszeríteni, és amikor ezen a rendszeren belül mindenféle mozgásokat kezdeményeznek az emberek, nem veszik észre, hogy tulajdonképpen csak egy nagyobb képletnek a részei. Ez volt, ami nekem akkoriban felderengett és ami miatt Foucault érdekelni kezdett és ami a saját dolgaiban is érdekes lehetett. De ez nem volt túl közeli kapcsolódás, mert sem örültekkel, sem a börtönnel nem foglalkoztam, de a hatalom működése, a hatalom különböző célpontjai, a marginális csoportok – ezek érdekeltek.

133A hatvannyolccal szembeforduló "új filozófus" André Glucksmann nevezte így a meghatározó hatvanas évekbeli gondolkodókat 1977-ben megjelent könyvében.

134 A tudás akarása.

Most pedig a személyes megismerkedésről. Ismertem egy-két olyan embert aki ismerte Michel Foucault-t. Valóságos udvartartás volt Foucault körül, ez egy külön műsor volt, amiben nem volt részem, mert az egész homoszexualitással volt átszőve, és az azzal kapcsolatos felszabadító mozgalommal. Ez nem érdekelt (én nem vagyok az), de tisztelem emancipációs küzdelmüket és nagyon érdekelt maga az intellektuális atmoszféra, ezért megpróbáltam megszervezni, hogy egy ismerős elvigyen hozzá, csak hogy beszélhessek vele. Ehhez apropót adott, hogy az idő tájt Foucault írni akart valamit a késő-kádári Magyarországról. Ebben az időben, 1979-ben elvállalta, hogy a *Corriere della Sera* számára a politikai zsurnalizmus tárgykörébe tartozó cikkeket ír. A tervezett sorozatból az első darab Iránról, a teheráni bazárról szólt, ami nagy pofára esés lett (Foucault felszabadító forradalomként üdvözölte azt, amiből pillanatok alatt szörnyű diktatúra lett). Ezért azután az egész sorozat abba is maradt. A másodikat akarta volna Magyarországról csinálni, és ennek előkészítésére különböző követeket küldött Magyarországra, először egy Alain Finkielkraut nevű filozófust, a *Le Juifimaginaire* c. könyv szerzőjét. Ő jött ide Magyarországra és körbejárta az embereket, hogy előkészítse "Michel" látogatását, és valamilyen módon előre megismerkedjen a helyzettel. Ami érdekelt Foucault-t, az az volt, hogy a késő kádári korszakban hogyan működhetett a demokratikus ellenzék viszonylagos szabadsággal, miért nem csaptak szét közöttük, mint máshol, Szovjetunióban vagy Csehszlovákiában, mi az a titkos *modus vivendi* amit ez a rebellis társaság mégis meg tudott találni a rendszerrel, hogyan hálózza be a rendszer az emberek gondolkodását, szóval ilyen foucault-i módon kezdte értelmezni a helyzetet, amiből aztán mégsem lett semmi, amit persze nagyon sajnált mindenki. Ugyanebben az időben, még mielőtt Foucault lemondott volna erről a tervről, ismét Párizsban jártam, és akkor egy Georges Mink nevű barátom elvitt a Foucault-hoz, aki épp akkor olvasta egy magyar szerző franciául megjelent könyvét a magyarországi autóstopról, és ezt meg akarta egy magyarral beszélni. Egy délután másfél órát beszélgettem vele és a vele levő társasággal. Nemigen emlékszem, hogy pontosan miket mondott, inkább ő kérdezett, és én meséltem a magyarországi helyzetről.

TLD: Mint történész, röviden hogyan tudná összefoglalni a véleményét Foucault-ról?

KG: Mint filozófusról, az a véleményem, hogy a 20. század második felének az egyik legjelentősebb gondolkodója volt. A hetvenes években volt néhány nagy gondolkodó akik a modern társadalom magyarázatáról nagyon eredetit tudtak mondani, Bourdieu, Foucault, Habermas. Még néhányat fel lehet sorolni, de azt hiszem, tíznél nem nagyobb a lista. Foucault óriási tömegekre tudott hatni azokkal a gondolatokkal amiket leírt. Például a több kötetes *Szexualitás története* érdekes és polemikus választ adott arra, amit korábban a hatvanas

években a szexuális forradalomként tűztek ki célul, aztán utána átültették a gyakorlatba. Amit erről Foucault ebben az impozáns vállalkozásban csinált, az példaszerűen mutatja, hogy amikor egy filozófust elkezd érdekelni egy történeti kérdés, hogyan jár annak utána. És Foucault nemcsak maga kezdett el kutatni – bár nagy műveltsége volt és sok mindent tudott –, hanem ahogy az anyag logikája megkövetelte ahogy ást lefelé a történelemben, ment a genealógia után, úgy került kapcsolatba először a 18-19. századi kultúra történészeivel, azután jött azzal a kérdéssel, hogy a gyónás milyen hatalmi mechanizmus, és akkor elkezdett a középkori kereszténység történészeivel együttműködni, (így született például Pierre Legendre: *L'Amour du censeur*, vagyis A cenzor szeretete c. könyve). Érdeklődni kezdett, hogy a középkori egyház és a vallás hogyan hozta létre azt a nyomorult lelki alkatot, amitől a modern ember is szenved. Azután eljutott a kora középkori egyházatyák történészeihez (kapcsolatba került sok mindenkivel, pl. Peter Brown-nal – aki a *Body and Society* művét az ő hatására írta meg). Ennek nyomán rájött, hogy a késő antik egyházatyák a görög filozófusok alapján dolgoztak, és akkor visszanyúlt a görögökhöz. Amit először a 17. századi átalakulásban próbált felfedezni, aztán a középkori egyházban, azt végül a görögöknél találta meg. Az is nagyon imponált, hogy az újabb anyagok hatására újra és újra felülvizsgálta a saját korábbi téziseit, és nem röstellte felrúgni korábbi elméleti konstrukcióit, mindig az új helyzetnek megfelelő magyarázatot adott - ez egy igazi kutató történész jellemzője. De nem volt szaktörténész, ahogy ő kezelte a történészi forrásokat és anyagokat, azt nem mondanám, hogy mintaszerű egy történész számára, mert ő filozófusként mindig valamiféle nagyszabású gondolati építményt akart ebből kihozni, tehát nem ment utána kritikailag a forrásoknak – ezért bírálták is. Néha nem hivatkozta le az összes szakmunkát, amit felhasznált, hanem csak mint a bűvész a nyusztit a kalapból, előhúzta a frappáns idézeteket. De tudni kell, hogy közben ő maga is szorgalmasan kutatott, és nagyon sok mindennel foglalkozott. Ami persze szépen kiderült, mert a halála után a hagyatéka feldolgozására kialakult egy egész Foucault-biznisz. A Centre Michel Foucault központja Párizsban a Bibliothèque du Saulchoir, egy Domonkos-rendi könyvtár, Foucault kedvenc könyvtára, ott dokumentálva van, hogy mikkel és kikkel dolgozott. Az írásaiból is kiderül hogy ki mindenkivel volt kapcsolatban és milyen helyzetekben. Olyan kutató volt, aki nagyon sok érdekes, izgalmas dolgot fel tudott tárni. A filozófus és a kutató történész mellett Foucault harmadik oldala a közéleti személyiség, a “publicintellectual”. 1968 után ő mindig a nagy nyilvánosság előtt élt, témái és fellépései gyakran keltettek feltűnést. Ilyen demonstratív fellépése volt például, amikor Nyugat-Berlinben és Kelet-Berlinben, itt is, ott is botrányt csinált, s mindkét helyről rendőri segédlettel kiutasították; máskor ellátogatott a börtönlázadások színterére, végül, amikor

kitört a pánik az AIDS miatt, áttelepült San Franciscóba, kinyilatkoztatva, hogy nem is igaz mindaz, amit a homoszexualitás és az HIV összefüggéseiről mondanak, ez az utolsó dacos szembeszegülés okozta halálát. Küzdött a világgal élete végéig, egy Don Quijote jellegű figura volt.

TLD: Volt-e valamilyen hatása Michel Foucault elméleteinek az Ön történész kutatásaira? Gondolok itt például a *Civilizáció peremén* című tanulmánykötetre, ahol számomra úgy tűnt, a középkorban, esetleg az újkorban érvényben lévő diskurzus, a működésben lévő hatalmi technikák hasonló módszerekkel szorítják margóra az eretnekeket, boszorkányokat és egyéb társadalmi csoportokat, mint ahogy az a foucault-i művekben történik. A hatalom pedig saját maga hozza létre a vele szemben való ellenállást, hiszen az eretnekek végül is csak az egyházi fogalmi rendszerekből indulnak ki, éppen ezért buknak el végül.

KG: Azt hiszem, sokban hatással volt. Foucault-tól leginkább a gondolkodásmódot lehetett megtanulni. Kétféle módon használják Foucault-t: az egyik az, amikor valaki, mint a marxisták a Marx idézeteket, úton-útfélen előrángatja a Foucault idézeteket, már a Foucault is megmondta – ez a módszer nem igazán lenyűgöző. Ennél igényesebb és célravezetőbb a dolgok rendszerszerű működését végiggondolni az embernek a maga területén. És ezt próbáltam csinálni. Úgy érzem, nem kis részben Foucault-tól tanultam meg gondolkodni, tehát a gondolkodásom eredményében nyilvánvalóan van valamilyen hatása. Az egyik, ami mindig is foglalkoztatott – bár ezt nem a Foucault találta ki, a marginális csoportok iránti érdeklődés másoknál is ott van, például Marcuse: *An Essay on Liberation* című könyvében – hogy a civilizáció hogyan bánik azokkal, akiket a peremre szorított, akik az áldozatai, és akiket megpróbál kirekeszteni a saját területéről. Mindig is hittem abban, hogy a marginális csoportok által képviselt törekvések értékes dolgok, lehet, hogy az eretnekek igazibb keresztények voltak, mint a papok, akik őket megégették. És a karnevál, a népi ünnep a maga módján olyan civilizációs rendszer, ami lehet, hogy tartalmaz annyi filozófiai és művészeti igazságot mint valamely kifinomult, de steril udvari szertartás, amit a magaskultúra csúcsának tartottak. Szóval ilyen romantikusnak, populistának nevezhető nézeteket vallottam. A hatvanas évek lázadásának az volt a lényege, hogy felépíthető egy ellenkultúra, és ennek az értéke, ha nem is mondja az ember, hogy jobb, mint a másik, a "hivatalos", de megköveteli azt, hogy ezt is fogadják el, ez is kultúra, ez is érték. És az igazságtalan, jogtalan, elfogadhatatlan, vagy valamilyen módon elítélendő, ahogyan mindig is bánt a magaskultúra és a mindenkor hatalom ezzel a lázadó, marginális ellenkultúrával történelem folyamán. Foucault-nál is megvolt ez a szimpátia, bár ő ezt nem ilyen romantikus módon fogta föl.

Szenvtelen és szarkasztikus megfigyelőként próbálta bemutatni, hogy a hatalom hogyan bánik el ezekkel a dolgokkal, és igazából ez is rokonszenves volt nekem. A hetvenes évek végén már számomra is úgy tűnt, hogy sok naivitás volt abban a hitben, hogy meg lehet váltani a világot a diáklázadás és az ellenkultúra eszméivel, és ezt akkor már távolságtartással próbáltam nézni. Ami engem akkoriban jobban kezdett érdekelni, az az volt, hogy hogyan lehet felülemelkedni ezen az egészen és kívülről látni ezt a helyzetet, ennek alapján pedig egyrészt az áldozatokkal együttérezve leírni, hogy igazságtalanság történt velük, de azt is bemutatni, hogy amit ők akarnak, az sincs kívül a rendszeren, hanem része a rendszernek. És erre a megközelítésre Foucault-nál nagyon sok mindent lehet találni, és ennek hatása ott volt egész gondolkodásomban. Ha azonban magukat azokat a kérdéseket nézzük, amivel mint történész akkoriban foglalkoztam, vagyis a szentkultusz, a csodahit problémáját, vagy azt, hogy például miért hittek az emberek a vámpírokban, milyenek voltak a boszorkányüldözések, ezeket a problémafelvetéseket nem lehet visszavezetni Foucault-ra, vagy más nagy hatású gondolkodóra. De végső soron egyetértek, hogy az embernek a gondolkodása háttérében kellenek ezek a nagy átfogó sémák, segítik abban, hogy megtalálja azt, ami érdekes a történelemben.

TLD: Ilyen foucault-i sémák, témakörök a hatalom-ellenállás kérdésköre, részben a marginális csoportok, illetve a test története. Az *Ellenkultúra* című kötetében nagy hangsúlyt kap a test, mint médium, üzenethordozó. Számomra úgy látszott, hogy az *Elgyötört test, megtépett ruha* című tanulmányában a hippik, performance művészek, stb. a testükön keresztül az aktuális hatalommal szemben tiltakoznának egy modern kor előtti hagyományhoz visszatérve (a test, mint színház).

KG: Foucault-nál a test nem annyira mint a lázadás médiuma vagy üzenethordozója, hanem mint a szenvedést okozó hatalmi beavatkozás céltáblája szerepel. A *Felügyelet és büntetés* első részében, a XV. Lajos merénylete, Damians nyilvános kínhaláláról adott részletes beszámolót olvasva az ember gondolkodásába beleégetődik, hogy a hatalom hogyan használja a testet, mint konkrét kommunikációs eszközt. Minthogy a test története egy olyan új kutatandó terület lett a történészek számára, ami nagyon érdekelt, megpróbáltam Foucault-ra is támaszkodni, de ami engem jobban érdekelt e kérdéskörben, az kevésbé az, hogy a testen milyen nyomokat hagy a hatalom, mint az, hogy az emberek hogyan próbálnak meg valamit kifejezni, kifejezésre juttatni a testükkel. Az engem érdeklő probléma oda nyúlt vissza, hogy a hatvanas évek ifjúsági kultúrái a testet mint üzenethordozót használták: az öltözködésben, a hosszú hajviseletben, a tetovában, stb. Azt, hogy az egyes ember teste egyfajta médium lehet, inkább antropológiai írások próbálták bemutatni a népszokások vizsgálatával, vagy a

muzulmán női viselet, a csador körüli viták, vagy a törzsi viseletek elemzésével. Ebben a Foucault hatása kevésbé játszott közre, nekem viszont ez egy konkrét kutatási téma volt, ugyanis egy időben öltözködésszociológiát, divatszociológiát tanítottam, és ezzel az érdeklődéssel függött össze az "Elgyötört test, megtépett ruha" című tanulmányom is. Ebben persze hivatkozom a *Felügyelet és büntetés* bevezetésére is. De inkább azt mondanám, Foucault hatását e kérdéskörben, a test története ügyében is inkább egy szélesebb összefüggésben lehet tetten érni. A hetvenes, nyolcvanas éveknek számos meghatározó új kutatási témája volt, ezek közé tartozott a test története, és ilyen volt a szexualitás története, a marginalitás vizsgálata, vagy az elmebetegség kérdésköre. Ezeknél mindenhol fel lehet sorakoztatni a Foucault mellett többeket is, az elmebetegségnél például az antipszichiátriai mozgalmakat, Thomas Szaszt, David Coopert, R. D. Lainget, és másokat. Ezeken a területeken belül Foucault-nak sajátos kritikus, pengeéles, önálló mondanivalója volt, részben vitatkozott a többiekkel, részben a saját területéhez hozzákapcsolt valamit, amiből ő a saját maga nagy elméleti konstrukcióit építgette. Bizonyos kérdések iránt egyszerűen felébresztette az érdeklődést, pusztán azzal, hogy hozzászólt ahhoz a területhez, akár a test történetéhez, akár a szexualitásához. Az igazán érdekes az volt a Foucault-ban, ahogyan ezen területeknek belső hatalmi mechanizmusait be tudta mutatni, és mindenhol pillanatok alatt elfűrészelte azokat a naiv utópikus elképzeléseket, amelyek például a testből, vagy a szexualitásból vagy a marginálisokból egyfajta romantikus pozitív ideált, vagy az "igazságnak" a forrását, külön letéteményesét akarták volna kihozni. Azt mondta mindig, hogy azok akik ezt hirdetik, hogy itt vagy ott van az igazság, azok is a hatalom ügynökei, akik az emberek gondolkodását valamire ráállítják, elhitetik vele, hogy ott fogja megtalálni a végső megoldást, pedig nincs ilyen. Pontosan ez a hatalom működése, hogy így keresteti az "igazságot", kellő ellenőrzés alatt, egy olyan helyzetben, amiből nincs kiút, s ahol a kiszolgáltatottság csak egyre fokozódik. Ez volt az alapfilozófiája. Szemére lehetne vetni, hogy ez paranoid típusú gondolkodás, ez cseng ki híres mondásából is, hogy csak meg kell vakarni a demokratikus álarcot a nyugati világban, és tüstént előjön alóla a diktatórikus maszk. De az ember egy olyan világban élt és talán él is, amiben sorra kapja a pofonokat, és egy ideig nem érti hogy miért kapja – ebben a helyzetben sokat számít, ha valaki azt mondja hogy jobban oda kell figyelni, nem kell az első látszat után rögtön ítélni, gondolkodni kell, látni kell a szélesebb összefüggéseket.

TLD: A saját korára nézve volt-e mondanivalója, üzenete ezeknek a történelmi kutatásoknak?

KG: Remélem, hogy volt, bár nem az én dolgom, hogy ezt megítéljem. Mindig azt gondoltam, hogy középkorkutatóként olyan témákkal foglalkozom, amiknek van kritikai mondandója a hetvenes, nyolcvanas évek késő kádári szocialista világában, meg a rendszerváltás utáni évtizedekben is. Egyrészt – részben Foucault nyomán – a genealógiáját próbáltam kutatni annak, hogy hogyan jöttek létre az ember gondolkodását megcenzúrázó, keretekbe foglaló ideológiai rendszerek. Például az, ahogyan az eretnek mozgalmak és a fundamentalista vallási irányzatok lázadtak és utána támadták az egyházat, ott nekem mindig a fejemben volt az is, hogy például a reform-marxisták hogyan próbálták előhúzni az ifjú Marxot és próbálták a hivatalos marxistákat ennek segítségével bírálni. Az újbaloldal is egyfajta fundamentalizmus volt, és próbálta támadni a munkásosztály nevében a szocialista államot, például ahogy ezt Magyarországon Haraszi Miklós csinálta *Darabbér* című betiltott könyvében. Nem próbáltam azt mondani hogy ez ugyanaz, mint amit a középkorban megfigyelhetünk, de egy hasonló rendszernek a korábbi működésével foglalkozva a jelenre nézve is adódtak tanulságok. Például Aczél György, mint a kultúrpolitika hivatalos irányítója, Lukács György és a Lukács-tanítványok támogatásával egyfelől viszonylagos szabadságot adott egyféle kritikának, e területen lehetett akár egy belső ellenzéki álláspontot is képviselni, másfelől tulajdonképpen ez a mechanizmus volt maga a rendszer, úgy csinálni, mintha lehetne kritizálni, de közben amit az ifjú reformmarxisták mondtak, az is végső soron, egy másik formában mégis a marxizmus helyzetét erősítette meg. A jelenkorral kapcsolatos érdeklődéssel függött össze a test történetével és az ellenkultúra történeti előzményeivel kapcsolatos kutatás is, akkoriban úgy éreztem, hogy a középkori eretnekek, vagy Assisi Szent Ferenc és követői egyfajta középkori hippik voltak. Tisztában voltam azzal ugyan, hogy a történésznek nem szabad a jelen gondolatait ráerőltetni a múltra, de azt is vallottam, hogy letagadni sem szabad, hogy azok a problémák, amikre keresi a választ a múlt tanulmányozásában, a saját fejében, a saját korában gyökereznek. Nem árt ezt tudni, de fontos megérteni, hogy volt-e különbség vagy kapcsolat a két kor között. Bizonyos problémákra azért érzékeny egy kor, mert valamilyen módon tanulságos a számára. Mindig is ez volt a történeti kutatás alapja, és én olyan dolgokat akartam csinálni, aminek valami tanulsága van, ezt nem tagadhatom.

TLD: Fő művében, *Az uralkodók szentségében* már kevésbé érzékelhető a foucault-i hatás, bár még talán a gyóntató és a szent hercegnő alkotta „furcsa páros” értelmezésében jelen van, hisz a vallomás is a hatalom technikája. Foucault mellett milyen más szerzők voltak még nagy hatással kutatásaira, mire eljutott a fő művéig?

KG: Először is: minden témánál más megközelítésre van szükség. *Az uralkodók szentsége* egy kicsit konzervatívabb típusú történeti téma, rengeteg olyan hagyományos szemléletű történeti munka van ezzel kapcsolatban, amelyet fel kellett dolgoznom és összefüggésbe hoznom saját hipotéziseimmel, és ezért a fő célom ebben a munkában az volt, hogy egyféle szintézist csináljak, összehasonlító történeti vizsgálatot, aminek a központi problémája valóban más volt már, mint a korábbi munkáimban, ahol közvetlenül azokkal a témákkal foglalkoztam, amik a jelenben is érdekeltek. Itt az volt a célkitűzés, hogy egy hosszú időre használható összehasonlító elemzést készítsek, és megértsem azt, hogyan lehetett a középkorban eltulajdonítani, a hatalom céljaira kisajátítani a szentkultuszt, ami eredetileg, a római császárokkal szembeszegő antik mártírok idején az uralkodók hatalmának egyféle vallásos ellenpontja, ellensúlya volt. Bár az egyház mindig is az uralkodók oldalán állt – az uralkodókat felszentelték, koronázták isten kegyelmével – a középkori politikai hatalomnak itt le kellett győznie az egyház ellenállását, hogy ezt a kultuszformát, ami elsősorban nem az uralkodók számára volt fenntartva, szintén átengedjék a királyoknak, hiszen az, hogy a királyok szentek lettek volna – fogalmi ellentmondás. Az uralkodóknak kötelességük volt az utódnemzés, vagy hogy halálos ítéleteket mondjanak ki, vagy hogy csatában harcoljanak és öljenek, mindez nem összeegyeztethető a keresztény szentség kritériumaival. De mégis összeegyeztették, ez volt az ami érdekelt engem, hogy ez hogyan volt lehetséges. Ez csak nagyon áttételesen hozható kapcsolatba Foucault-val. Valóban, az a fejezet, ahol azt a „furesa pár” viszonyt elemzem, ami a gyóntató és a szent hercegnő között kialakult, részben Foucault-ra is emlékeztet. Bár ez inkább a hetvenes, nyolcvanas évekbeli “gender” típusú történetírás, ami persze szintén sokat tanult Foucault-tól. Amerikában a gender-történészek mind Foucault olvasásával kezdték, és ez azután ott maradt a gondolkodásukban. Ha arra gondolok, hogy ki más hatott rám hasonló erővel, mint Michel Foucault, egy-két olyan antropológus jut eszembe, mint Victor Turner és Clifford Geertz, akiknek az olvasását hasonló megvilágosodás-élményként éltem meg. Victor Turnernél azt, hogy amit ő a *Rituális folyamat* című könyvében mond el az emberi társadalom működéséről, ahol bemutat egy nagy, kétpólusú rendszert, a struktúra és közösség egymással való szembenállását a történelemben. Ezt megpróbálja különböző rítusokban, szertartásokban, társadalmi szerveződési formákban kimutatni. Ebben itt hosszú lenne belemenni, és nincs is köze Foucault-hoz, mindenesetre ez is egy hasonló nagy hatású elmélet volt, ami mindennel kapcsolatban mondott valamit, és sokan találtak ennek nyomán kutatási témát. E témák közé tartoztak a szertartások, a hatalom rítusai és a lázadás rítusai, az uralkodói szertartások és koronázási szertartások, ezek az antropológiai megközelítések nagyon használhatóak és fontosak voltak, amikor az uralkodók szakrális

eszközeiről gondolkodtam, vagy a szentség és a hatalom kapcsolatait kutattam, az egyház ebben való részvételét és az emberek, a spontán kultuszok ehhez való hozzájárulását. A másik nagy hatású antropológus, Clifford Geertz pedig sokat segített a szertartások értelmezésében, abban, hogy megértse az ember, hogyan gondolkodnak erről maguk a résztvevők. Mert az egy dolog, hogy a szertartásról olvas az ember egy leírást, és azt modern terminusokkal értelmezni tudja. Ahhoz, hogy megértse az ember, hogy azok miért gondolták azt, amit gondoltak, egy sokkal körültekintőbb elemzés szükséges, és ez nekem mint középkortörténésznek, akinek a szemében a középkor egy más világ, másféle gondolkodásmód, nagyon fontos volt. Munkásságomra ezen túlmenően nagy hatása volt a francia történetírásnak, az *Annales*-körnek, vagy a hozzájuk kapcsolódó nem francia, de az ő hatásuk alatt dolgozó történészeknek vagy gondolkodóknak, mint a Carlo Ginzburg, Peter Burke, Natalie Zemon Davis vagy akár Umberto Eco. Tőlük tanultam, hogy olyan színes történeti képet kell rekonstruálni a forrásokból, ami megérthetővé teszi a más kor másféle emberét. Ez megint csak kicsit más mint amire a Foucault törekedett, Foucault nem igazán próbálta megérteni az embereket, hanem inkább az őket korlátok közé szorító vagy az őket mozgató nagyobb struktúrákat próbálta jellemezni. Bár ott van például a *Herculine Barbin*, *Alexine B.* című kis könyve, ott odatesz egy dokumentumot, hogy tessék, gondolkodjatok el rajta, de neki erről semmi mondanivalója nincs, vagy inkább szándékosan nem mond semmit. Ez is egyféle attitűd, de én azért ennél a történész számára jobbnak tartottam azt a fajta kontextuális magyarázatot, amit a mikrotörténészek, például Carlo Ginzburg próbáltak csinálni, a hosszas vizsgálódást arról, hogy mi lehetett az illető fejében.

TLD: A magyar történetíráson belül hogyan tudná meghatározni az Ön történészi munkásságát? Egyik írásában kiemeli Mályusz Elemér munkáját vallástörténeti szempontból. Miben látja az Ön műveinek újdonságát Mályusz Elemérhez (intézményközpontú történeti megközelítés, az egyház pedig a fejlődés hajtóereje), illetve Székely Györgyhez (aki az eretnekekről leginkább átpolitizálva írt) képest?

KG: Mályusz Elemér a huszadik század egyik legnagyobb magyar történésze, aki a középkortól az újkorig, a politikától a kultúrtörténetig, egyháztörténetig nagyon sok mindenről írt. Sok olyan terület van amivel kapcsolatban jelentőset alkotott. Nagyra becsülöm munkásságát, de az ő kutatásaihoz csak nagyon áttételesen kapcsolódik az, amivel én foglalkoztam – Árpád-házi Szent Margitról írt remek tanulmánya volt az egyetlen érintkezési pont. Székely György tanárom volt, szakdolgozatom és kisdoktori disszertációm témavezetője. Az eretnekekről (elsősorban a huszitákról) évtizedekkel korábban írt cikkeinek a hagyományos marxista megközelítés volt a kiindulópontja, vagyis az, hogy Engels nyomán

ezt egy középkori, burkolt, vallási köntösben folytatott osztályharcnak tartották, és a hagyományos egyháztörténettel szemben azt mondták, jogosan, hogy az eretnekek történeti kutatása el volt hanyagolva, holott ők is igazi keresztények voltak, másfelől mártírok és áldozatok voltak, ez utóbbi kitételekben volt is igazság. Székely György nem erőltette e korai cikkeiben az ideológiai általánosságokat, nem ez volt a jellemző rá, ő egy adatokkal összehasonlító vizsgálatokat folytató, résztémákkal dolgozó történész, akinek a fő erénye az volt, hogy összegyűjtött sok, nemzetközi történeti kutatásban tárgyalt, de a magyaroknál nem ismert adatot, és a magyar jelenségeket ebben az egyetemes, összehasonlító kontextusban vizsgálta. Ezt az összehasonlító megközelítést a magam számára is fontosnak tartom. Amit én a középkori kereszténység történetéről írtam, azt inkább vallástörténatként jellemezném, nem egyháztörténatként. Nem az egyházi intézményrendszer története érdekel, bár azt is fontos és kutatnivaló dolognak tartom. Engem az érdekel, ami ezen kívül van, az eretnekmozgalmak, a népi kereszténység, népi vallásosság, vagy általánosabb értelemben a vallástörténetnek egy olyan formája, mely azt kutatja, hogy a keresztény világszemlélet hogyan nyilvánul meg a kultúra egyéb produktumaiban, művészetben, teológiában, tudományban. Például mi volt a középkori elképzelés arról, hogy milyen az ember és a természet viszonya, az egyén megjelenése, vagy hogyan viszonyultak a szegénység, gazdagság problémájához. Ez egy diffúzabb dolog, nem ugyanaz, mint az egyháztörténet, mert ott kifejezetten az egyházi intézmények és az azokban vezető szerepet betöltő személyek a történetéről van szó, engem viszont a gondolatok története érdekel. Annyiban is különbözöm a Mályusz Elemér és Székely György által képviselt történetírástól, hogy én elsősorban a francia történeti iskolának a hatása jegyében próbáltam közelíteni a kérdésekhez amikkel foglalkoztam. Francia és később angolszász antropológiai ihletésű munkákat próbáltam mintaként használni. És abba, amivel foglalkoztam, ez mindig beszűrődött. Törekedtem arra, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek történettudományának az egyetemesen fölvetett kérdéseinek a szem előtt tartásával nyúljak olyan témákhoz, mint a szentkultusz, a népi kultúra története, a boszorkányüldözés története, be próbáltam kapcsolódni egy nemzetközi diskurzusba a magyar adatokkal, illetve azok összehasonlító vizsgálatával, amitől szerintem a magyar jelenségek is új megvilágítást kapnak. Az összehasonlító, elméleti általánosításra törekvő történetírói stratégiát dicsérve ugyanakkor nem vitatom az olyan történészek megközelítéseinek jogosságát, akik egy-egy részterület teljesen új feltárásával foglalkoznak, nem törődve azzal, hogy máshol a világon mi van, a mélyfúrás is értékes dolog. Szükség van a kutatásban erre a munkamegosztásra. Én megint csak azt mondanám hogy a saját munkásságomat nem az én feladatom elhelyezni és értékelni.

TLD: Milyennek látja a magyar Foucault-recepciót jelenleg?

KG: Azt gondolom, hogy sok minden változott az utóbbi időkből. Egerben volt például egy érdekes konferencia tavaly Kicsák Lóránt szervezésében, amely Foucault recepciójával foglalkozott, de sajnos nem jelentették meg. Ott volt Foucault több magyar fordítója is, és ennek kapcsán érdemes megemlíteni itt, hogy milyen sokat jelentett, hogy a közelmúltban Foucault szinte teljes életműve megjelent magyarul. A hetvenes, nyolcvanas években kellett tudni franciául annak, aki a Foucault-t akarta használni, igaz, egy idő után már az angol fordításokat is lehetett olvasni. Én a nyolcvanas években Foucault-t már olvastattam az ELTE-n a diákokkal, persze idegen nyelven. Emlékszem arra, hogy a nyolcvanas évek végén volt egy beszélgetés Kelemen Jánossal, az ELTE Filozófia Tanszék akkori vezetőjével, és ott egy szélesebb egyetemista-értelmiségi közönségnek mi ketten próbáltuk közvetíteni, hogy kicsoda is ez a Michel Foucault, és miért fontos az írásaival foglalkozni. A *Világosság* című folyóiratban dolgoztam akkoriban, itt jelent meg az első Foucault-írás magyarul, a "Mi a szerző?" című esszé, amit a pszichológus Erős Ferenc fordított le – ez akkoriban szenzációszámba ment. A kilencvenes években azután jöttek sorra a fordítások, először a *Felügyelet és büntetés*, (amivel sok fordítási probléma volt, ezért indulatos kritikákat váltott ki), aztán utána sorra jöttek a gondosabb fordítások az Atlantisz kiadónál, és ezeket rengetegen olvasták, fölfedezték, elkezdtek gondolkodni róla, írni, egyetemen tanulni, tanítani. Úgy látom, hogy végül ebből egy igen széles körű, komoly Foucault-recepció lett. Ha valaki szociológusként vagy szociológiailag inspirált történészként a nemek történetével foglalkozik, mint például a Hadas Miklós, aki a *Replikában* írt a "férfiuralomról", ott Foucault mindig ott van a háttérben. És most hasonló problémákkal foglalkozik a *Korall* című folyóirat, az első olyan történész folyóirat Magyarországon, amely kifejezetten a franciás szemléletű történettudomány talaján áll, és ennek a metodológiai kérdéseit állandóan megpróbálja napirenden tartani. Ha már recepcióról beszélünk, meg kell említeni Takács Ádám Foucault-ról szóló kitűnő disszertációját és ezzel kapcsolatos tanulmányait, valamint Sutyák Tibor könyvét. Úgy hiszem, a magyarországi Foucault-recepció nem rosszabb, mint bármely más országé. A németeknél és az angolszász világban hamarabb kezdődött a recepció, mivel ők közelebb vannak, valamint több köze is volt az ő dolgaikhoz annak, amit Foucault csinált, de azóta már nálunk is szépen le vannak fordítva a munkái, és sokan ismerik is.